

ПІДМОГИЛЬНИЙ

ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ

УВ

ВАЛЕРІАН ПІДМОГИЛЬНИЙ

ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ

ОПОВІДАННЯ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

ЛЬВІВ — 1942 — КРАКІВ

Редактор
СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ

ПЕРЕДМОВА

ЄВГЕНОВІ ПЛУЖНИКУ.

Любий друже, в одному з своїх листів, що хоч на мить, хоч ілюзорно відновлюють мені Вашу, тимчасово через просторинь втрачену, присутність, Ви зазначили, що час би вже мені взятися писати так, як я мусів би відповідно до своєї вдачі, тобто з усім спокоем і всією серйозністю, такими невластивими мені в житті. І я визнаю Вашу пораду за цілком слушною, але хочу її потвердити її власними міркуваннями, бо ніяка чужа порада, навіть така цінна, як Ваша, не може стати провідною в житті, коли індивід не поставить її на підвалини власної побудови, зробивши її, отже, порадою самому собі.

Ви чудесно знаєте, що в своєму житті я роблю досить дурниць, щоб його можна було назвати легко-важним. Проте, я виправдую себе цілком, і то не тільки тому, що виправити себе так важко, як і стати вродливим, але й глибшими міркуваннями, що я силкуюсь покласти їх в основу свого світогляду. Я дозволяю собі поділяти людей щодо дурниць на три категорії, залічуючи себе до останньої, тобто до довершеної. Я взяв не більше категорій, бо число три єсть, як показує практика людської думки, цілком достатнє, щоб охопити всяку різно-

манітність явищ. Досигь згадати троїстість божества в релігіях, славетну Гегелеву тріяду, три ступні спізнання в Конта і три відміни ілюзії в Гартмана, щоб відчутти певність саме на цьому шляху. Отже, до першої категорії я зараховую осіб, які знають, де дурниця, і не роблять її — це люди нудні; друга категорія має в собі осіб, що не знають, де дурниця, і роблять її — це люди нерозумні; і, зрештою, третя категорія, яку я особисто прикрашаю своєю приналежністю, це люди, що знають, де дурниця, і її роблять — це люди мудрі.

Все це було б тільки моєю особистою справою, коли б легковажність у житті не схиляла мене до виключної серйозности в письменстві. Я певен, що цього твердження міг би Вам і не з'ясовувати, проте скажи кілька слів більше ради власної втіхи, ніж щоб Вас повчати, і це зробити мені то приємніше, що я матиму нагоду згадати двох людей, усім відомих і вартих якнайглибшого довір'я. Один філософ довів у „Метафізиці кохання”, способами суго філософськими, що в коханні людина прагне себе доповнити психічно й фізично, тобто всім худим призначено грубу пару, всім добрим — лиху, вродливим — бридку і розумним — дурну. Дарма, що в житті цей прекрасний своєю простотою і зручністю принцип аж надто часто похитується, ми мусимо припустити, що, у всякому разі, помиляється не філософ, а ті жалюгідні люди, що ради власної втіхи егоїстично порушують витончені побудування мудреців. Визнавши це безперечне твердження, я звертаюсь до другого авторитету, що точ і поступається тому філософові глибиною думки, зате вигідно переважає його глибиною сміливости — це той поет, що в своїй славнозвісній автобіографії довів власним прикладом, що творчий акт психічно

цілком тотожній із актом статним. Почуваючи, що йому можуть не поняти віри в тій важливій справі, поет підпирає цю правду експериментальними даними, і найголовніше — фактом піднесення температури в обох разях. Дивуючись на здібність дослідника добирати найістотніших характеристик для явищ різного порядку, я разом з тим почуваюсь до обов'язку висловити йому співчуття за його зречені досвіди, хоч і не знаю, в якому з двох разів мряння температури треба йому співчувати більше.

Сподіваюсь, що Ви ще тримаєте керівну нитку мого міркування, що його можна оглядно висловити таким силлогізмом: в коханні людина себе доповнює (філософ); кохання¹ тотожне з творчістю (поет); в творчості людини себе доповнює (мій висновок).

І цей мій обов'язок доповнити себе серйозністю в письменстві має виявитись насамперед в одкиданні сюжети. Ох, цей хвальний сюжет і не менше славетна фабула! Чи не в катастрофічному прагненні сучасного читача до легкотравности й забавности бере свої коріння ця непевна пара? Його рація, і читач може бути певен, що його вимоги задовольнять — він споживач, він купує.

Але я не можу визнати рації тим професорам, що з глибокодумним спокоем, і тим їхнім молодим учням, що з юнацьким запалом виступають на шпальтах журналів безоглядними антрепренєрами цієї справи. Я не можу визнати рації тим письменникам, що свої шукання кінчають на фабульних цукерках, — однословно, я боюся, щоб уся наша література не почала бити в один фабульно-сюжетний барабан.

¹ Не треба бентежитись, що філософ говорить про кохання, а поет про статний акт. Тут позначилися не різниця розумінь, а різниця діб, коли наші авторитети жили.

А ця небезпека єсть, і я думаю, Ви, друже, розумієте її обсяг, коли на чолі нашої пригосно-фантастичної школи стоїть колишній символічний поет, колишній футурист, панфутурист і агроном, фейлетоніст і редактор — воістину, що йому втрачати, крім своїх кайданів? Ви розумієте міць цього виру, коли письменник сміливий новатор, гострий виявник міщанства і сумовитий співець бур'янів революції опублікував початок роману, де ми можемо припустити стільки ж фабульної екзотики, як і в його назві? І як мені не боятися, коли навіть він стає подібен на коня Буцефала, що зрадив би свого великого господаря і запрягся б у дороги „Ларка”, змінивши остроги на звичайнісінький батіг?

І то радісніше мені почувати, що ця навала не може мене торкнутися жадним способом. Я певен, що ніколи не писатиму ні фабульних, ні сюжетних творів, уже хоч би тому, що їх писати не вмю. Отже, можу матися цілком спокійно, бо застрахований від небезпеки так певно, як людина, не маючи черевиків, проти мозолів. Але смішно було б мені тільки на це спиратись, даючи змогу іншим виставити мій авантурний імунітет звичайною ганджею і невправністю. Тому я пішов випробуванним людським шляхом у цьому питанні, тобто обґрунтував спочатку свою притаманну властивість логічно і силогічно, далі принизив протилежний погляд і відзначив його хиби, тим виявляючи свою перевагу, заплямував міщанство, зневажив противника і таким способом високо підніс свою думку, загрожуючи заперечити поступовість тих, хто її не поділяє. Це ж золоте правило — твердити, що те, що я можу, всі мусять навчитися могти, доводити свої погляди, як єдино можливі, й робити з власного прикладу правило для людськості.

Коли б я писав ці рядки не Вам особисто, любий поете, то оздобив би їх невеличким фаєрверком із латинських, грецьких і санскритських цитат, — але я знаю, що Ви не перехильник піротехники.

Гурзуф, 1926.

СОНЦЕ СХОДИТЬ

Іду поважний і мрію про щось...
Про поділ земельної ренти.
А навколо грають, пустують
дурні весновії
І сміються з мене, інтелігента.

М. ЙОГАНСЕН

Повітовий учительський з'їзд кінчався. В останній промові голова з'їзду казав про матеріальну скруту, боротьбу й революційний запал. В залі було душно й накурено. Обличчя огорнув сизий димок, у відчинені вікна дихало сонце й торохкотіли повозки.

Володимир Петрович сидів скраю біля стінки, поклавши руки на коліна. Він був неуважний, часом заплющував очі, і йому здавалось тоді, що він їде на тих повозках, що торохкотять на вулиці. Коли голова почав про революційний запал, Володимир Петрович мимоволі прислухався й посміхнувся — таке далеке було те слово: запал. Він хотів уявити це слово — яке воно є? — і самому було чудно з своєї праці.

Потім устали всі й проспівали Інтернаціонал з Заповітом. Володимир Петрович почекав, поки вийшли передні, та й собі вийшов із будинку Наросвіти.

Дружина Володимира Петровича повернулася сьогодні вранці з спекуляції, привезла борошна й сала. Він натягнув картуза й пішов додому, але коло ганку його взяв під руку вчитель, Павлусь — так його звали за молоді літа.

— Нам по дорозі? — спитав він.

— По дорозі, — відповів Володимир Петрович.

Павлусь був у білій сорочці з розстібнутим коміром. Виступала дужа, засмагла шия, рукава сорочки закасано до лікті — і руки так само засмагли. Павлусь ходив щодня до ріки купатись і лежав на сонці.

Вечір був близько. Про нього шорохтіли дерева на пішоходах й тіні, що простяглись через вулицю. Щоб Павлусь не подумав чого, Володимир Петрович сказав:

— Ну, от і з'їздові кінець... Три дні одсиділи. Гм... Приїхали з сіл, і всі в одне — матеріальне становище.

Павлусь провів рукою по чубові — він без шапки ходив:

— Тепер скрізь про це. Зголоднів народ... Я не прощаюся, ввечері завітаю. Всі будуть?

— Напевно.

Володимир Петрович засунув руки в кишені й далі пішов сам.

— Чом же тоді не завітати, коли ти цілуєшся з моєю дружиною?

Володимир Петрович мав приміщення неподалік. Він наймав три кімнати й город з половини. Подвір'я було велике, високими штахетами огорожене. Коли Володимир Петрович проходив повз нього, над штахетами видно було тільки саму його голову. Дружина колись

казала, що здається, ніби голова та сама собі суне над парканом.

Хлопчик гуляв у дворі з старим собакою. Побачивши батькову голову, він гукнув:

— Тату, тату!

Володимир Петрович хотів посміхнутись. Але посмішка не дійшла йому до обличчя — воно лишилося сухе, притомлене, чоло в зморшках, вуса звисали.

Володимир Петрович переступив хвіртку, хлопчик був уже коло нього.

— Що, Дмитрику?

— Мама пішла до сусідів, а тобі сказала принести води.

Дмитрик оповив рукою його ногу.

— А я на Сірка шлейку зробив!

— Гм...

Володимир Петрович раптом пішов, Дмитрик трохи не впав. Вода! Ця проклята вода, що треба наносити ввечері до хати! Брати коромисло на плече, цеберки брязчать, наче сміються, що їх колишній директор гімназії несе! Сам знає, що води треба, нема чого нагадувати.

А проте він тільки на мить спалахнув. Води носити й самовара гріти — то його обов'язок. Обов'язок невеликий, бо його годує дружина. Вона їздить десь, спекулянтить, а він споживає. Прекрасне становище! Ніби апаш на утриманні в повії. Та й не апаш навіть.

Він узяв у сінях прилади на воду, вийшов на ганок і спинився.

Літній вечір падав швидко. Сонця вже не було. На землі розляглися сірі тіні й сягнули серпанками до неба. Разом із тіннями котився вечірній сум, стелився холодним мереживом на вулицю й на душу. Сонце повело з собою сміх

за далекий обрій, і земля лишилась, як випитий келих.

Темнішало. Володимир Петрович узяв коромисло на плече й пішов. Дмитрик чекав його біля хвіртки з цяцьковим цеберцем у руці.

— І я піду по воду, — серіозно мовив він, — тобі важко.

Батько торкнувся рукою його голови:

— Мій хлопчику!

**
*

Вікна розчинено, каганець над столом миготів під подихами ночі. Біля столу господар, Володимир Петрович, і гості його: пан Каземир, поштовий урядовець з лисиною й білим комірцем, залізничий контролер Іван Данилович з поважними рухами, та жвавий, хоч і сивий, домовласник Гриць Панасович у сурдуті й полатаних штанях. Павлусь сидів біля господині, гортав їй ноти. Пані Оксана грала. М'які, тихі звуки злітали з-під її пучок, розцвітали в повітрі і в'яли.

Малий Дмитрик сидів у темному кутку на канапі. Надворі поночі, і Сірко вже спить. У батьковій кімнаті є багато книжок з малюнками — там теж темно. Каганець блимає, і хочеться плакати.

Біля столу розпочинається гра. Її звуть „Трік-трак” чи інакше: „Тихше їдеш, далі будеш”, „Eile mit Weile“, „Festina lente“. Гуляють на пари — Володимир Петрович з паном Каземиром, а залізничий контролер з Грицем Панасовичем. Починає той, хто викине шістку. Перший викинув пан Каземир. Він урочисто промовив:

— Będziemy następować!

Така була умова, щоб кожний розмовляв рідною мовою.

Пан Каземир викинув ще і другу шістку; він важливо звернувся до Володимира Петровича:

— Pan nigdy nie będzie żałował, że jest w spółce z Polakiem...

— Добре ж вам, як вас Франція підтримує, — зауважив Іван Данилович, — а спробували б ви, так як ми — без нікого!

— Ой, їх Франція підтримує, та ще як! — швиденько озвався Гриць Панасович.

Бойовисько розгорталося. Володимир Петрович посував фігурки, а часом гмукав, коли йому треба було бути вдоволенням чи навпаки. Пан Каземир завзято, але стримано гукав:

— Będziemy następować!

Іван Данилович повагом собі провадив:

— Ну й що з того? Ваша зверху? Так ми почекаємо... Нам не звикати, ми спокійненько. Я, як був за мирового суддю, так не думав, що паротяги доведеться з-під споду чистити. А було! Залізеш під паротяг, сопеш там, а ще прийде який чорт і кричить: „Ану, ти там, повертайся, стерво”...

Іван Данилович, — озвалася пані Оксана, — які вирази!

— Та ви далі слухайте. А потім я вже коло паротягу стояв, а хтось чистив. Моя черга була кричати. І підлоги по шпиталях мив... „Нетрудовой элемент”... Мив. А воно потихеньку, помаленьку — та й не те! Хто вміє чекати...

— Ой, обридло вже чекати! — гукнув Гриць Панасович. — Чекаєш, як той дурень!

— Zarewniam pana, — твердо мовив пан Каземир, — że Europa nigdy nie pozwoli...

Іван Данилович збив фігурку й вдоволено засміявся:

— Та що там ваша Європа!

— О, Еуропа!

Пані Оксана взяла новий акорд і заспівала. Її голос був чистий і дзвінкий. Він гостро знімався догори й звідти падав оксамитовим зерном у сині вікна.

Всі слухали. Дивно було, що, сама маленька, пані Оксана має такий пружний голос. Дивно було, що в її маленьких грудях таїться така жага.

Пан Каземир ввічливо шепотів:

— Piękna pieśń... Nadzwyczajne wykonanie...

Володимир Петрович зблід — він боявся дружининою співу. То був виклик йому. Пристрасна пісня мертвила його, як жалібний марш.

Коли пані Оксана кінчила співати, їй поплескали. Дмитрик підвівся з темної канапи й приступив до батька.

— Тату, — спитав він, — чого той звір великий, слін, не живе у нас?

Володимир Петрович хмуро відповів:

— Холодно в нас...

Пані Оксана витягнула вгору руки й сказала:

— Час уже ужинать... как ви, панове?

Всі ввічливо примовчали. Пані Оксана проспівала:

— „Найкраща птиця — ковбаса”... Тільки, панове, етой птіци — немає. Єсть сало.

Вона вийшла. Павлусь підвівся з стільця, що коло піяно, і ходив по кімнаті великими кроками. Йому пощастило тут, на очах у всіх, двічі поцілувати пані Оксану в шию.

Грати кінчали. Данилович бережно складав „Трік-трак” у скриньку. Це завсіди Іван Данилович робив. Він перший догадався вжити „Трік - трак”, як цікаву гру для дорослих.

— Ех, жити тошно, — зітхнув Гриць Панасович. — Ідіть у повстанці, Павлусю...

— Я вже навоювався, — загадково відповів Павлусь.

Пані Оксана повернулась з великою сковородою, де танцювало сало з цибулею.

— Прохаю к столу!

По вечері прощались. Павлусь робив римський уклін, а пан Каземир цілував пані Оксані руку. Володимир Петрович провів гостей у сіни, а коли вернувся, пані Оксана позіхнула й промовила:

— Спать, Володю? Мітя, марш, роздівайся!

Дмитрик скривився й заплакав:

— Я не хочу... спати...

Він плакав глибоко, не по-дитячому тужливо. Він ніби відчував нудьгу нерухомої ночі й кволого світла каганця.

Володимир Петрович схилився коло нього:

— Цить, Дмитрику! Лягай, усі сплять...

Він відніс сина в ліжку, а сам повернувся до темної хати — пані Оксана забрала каганця в спальню. Зачинив вікна, потім пішов засувати двері, щоб не бути в спальні, поки роздягається пані Оксана.

**
*

Володимир Петрович прокинувся рано. Він заклав під голову руки й лежав. Кожен день він зустрічав з невиразним острахом. Не тому, що наступний день міг щось змінити в його житті,

а тому, що цей день буде подібний до всіх минулих.

Найстрашніше було те, що Володимир Петрович, дорослий здоровий чоловік, утратив вплив на життя. Воно точилося поза ним, лишаяючи йому тільки дивуватись та смутніти. Життя складається з двох сил: великих обставин і маленького „я”. Маленьке „я” робить людину частиною великих обставин життя. Хто має „я”, рівне нулеві, той не живе, а додається.

Володимир Петрович почав одягатися. Він мав нагріти самовара з таким обрахунком, щоб був готовий, коли прокинеться пані Оксана. Потім принести палива до кухні. На цьому й кінчались тимчасом його обов'язки: вода, самовар, дрова. А от пані Оксана має придбати кабанця — тоді треба буде ще кабанця доглядати. Колега Володимира Петровича, росіянин і великий гуморист, часом казав про себе:

— Кагда то я бил порядочним человеком, а тепер состою при жене й корове.

Володимир Петрович пішов на город. Город був великий і нагадував чемні урочисті збори. Зійшлася сюди й рядком сіла головаста капуста, картоплиння прибралось рожевим цвітом, на товпом стояв горох і червонів перець; огірки стелилися хутром, а поміж ними виставила свої списи цибуля й пишалися з свого бадилля сердиті буряки. Навкруги, на варті почесній, стояли листаті сонячники, підвівши важку голову до сонця. І було дивно, що з чорної землі виростає поруч картопля й горох, що кожне вміє взяти з неї потрібний пожиток.

Володимир Петрович любив город — він сам скопав був його напровесні, сам посадив; він дав жити кожному стовбурцеві, і всі вони

були йому рідні. Його душа боліла за кожен зів'ялий лист. То дарма, що половину врожаю треба буде віддати господині цього двору — тут було спокійно, тут так тихо відбувались таємниці життя у кожній бадиліні, що й людська душа спочивала. І цього досить.

**
*

А ввечері гості не зібрались. Іван Данилович поїхав контролювати поїзди, а без нього не грали. „Трік - трак” без Івана Даниловича втрачав свою запашність і смак.

Павлусь прийшов. Він розповідав і напружував свої засмагли руки. Напились мутного чаю, настояного на вишневих паростках, і пані Оксана сказала:

— Ти Володю, мабуть будеш писать?

Павлусь зробив римський уклін Володимирові Петровичу й пішов з панією Оксаною гуляти.

Володимир Петрович теж вийшов і сів на ганкові. Найменшу охоту він мав писати підручника, що розпочав був. Цей підручник обернувся в якесь прокляття для нього. Пані Оксана визнала за найзручніше приносити себе в жертву підручникові.

Раптом щось дико ревнуло коло Володимира Петровича, аж він стенувся.

— Як ти мене злякав!

Біля господаря стояв пес Сірко і, лащучись вив. Це був старезний собачисько; він шкутильгав на трьох ногах і вже не гавкав, тільки вив.

Прийшов і Дмитрик, що гуляв із Сірком. Він притулився до батька й заскиглив:

— Тату, мені нудно... Шлейка порвалась...

Найболючіша рана Володимира Петровича

був син. Серед родинної брехні й батькової розгубленості Дмитрик виростав нервовий, задуманий. Ось він сів коло батька, зліг йому на коліна, заснув. І за всі обов'язки перед ним Володимир Петрович міг тільки гладити його по голові.

Вечір хмурнішав, землю ходили вітерці. Серед тиші поволі минав час. Володимир Петрович отак вечорами думав про те, що життя стало інше. І це єсть причина причин. Не можна продовжувати, треба починати. І то поки не прийшла зима. Зими Володимир Петрович боявся — йому здавалось, що вона вкряє і його намороззю, як дерево, де схолонули соки.

**
*

Коли фактично встановлено, що на городі хтось вночі копає картоплю, пані Оксана сказала :

— Володю, коли он покрадьот усю картоплю, то чим же ми кабанця будем кормить? Надо стерегти.

На Сірка покладатись не можна було. Сам Володимир Петрович мав сторожувати. Ввечері він узяв ціпок, накинув на плечі старе пальто й вийшов на город. Там, аж над парканом стояло три дуби. Під їхньою тінню поросла буйна трава й колючі будяки. Це було вигідне місце для сторожі, і Володимир Петрович тут засів.

Спати не хотілось. Незвичайні обставини, прохолода в бур'яні, ціпок поруч — змушували серце часом кидатись, як у мисливця на полюванні. Гаснули вогні будинків, одинока ознака минулого дня. Земля заснула міцно, без снів.

А потім над обрій зійшов місяць і вкрив зем-

лю блискучою ковдрою. Все потяглося млосно від місячного дотику й поклато поруч себе легеньку тіль.

Пройшли останні люди. Володимир Петрович стежив за ними з-за бур'янів. Ті люди видавались далекими чужинцями, легенькими утворами ночі й заколисаної землі.

Потім довго нікого не було. Аж ось підтюпцем через вулицю пробіг цуцик, назустріч другий, понюхали одне одного, почаклували хвостами і, мов змовившись, побігли далі вкупі по срібному піску. Ці цуцики були такі нереальні, як герої кінематографічного фільму. Дитяча веселість опанувала душу, ніби все навкруги було тільки прекрасні цяцьки й тонкі механізми.

Володимир Петрович згадав свою молодість. Вона була подібна до молодости всіх інших людей — там була наука, кохання, пиво, ідеї і звичайні думки про те, що він житиме не так звичайно, як інші. Було багато дилем, вагань, кардинальних питань і запалу їх розв'язати, а потім життя все це заспокоїло. Життя вміє поставити навколішки.

Та це між іншим. Тиша й мерехкотіння зір підносили його. В сонному царстві міста він відчував своє просте минуле, як знайдений скарб. Він заплющив очі й дихав частіше. Кожен струмок вічної теплої вогкості навіював йому жадоби. П'яні язички почали жалити його. Він схвилювався, згадавши жінок, що їх кохав був, бо в жінці чоловік спізнає світ і себе.

Раптом крикнув півень і звідусюди озвались йому шантеклери повітового міста. Володимир Петрович розплющив очі — ніч узялася вже сіриною, трава була вогка й повітря холодне. Було свіжо й бадьоро, у блідій далечі вчува-

лось передранкове тремтіння природи. Його очі були примружені й квітки весни не зів'яли ще в його душі. Володимир Петрович підвівся.

Тут він побачив, що злодій прийшов тільки над ранок. Злодій був так близько, що Володимир Петрович, два кроки зробивши, схопив його ззаду за руки й стиснув. То була жінка. Коли вона повернула до нього злякані очі, він побачив, що жінка була вродлива.

Вона прошепотіла:

— Пустіть, не бийте...

Він не слухав її. Він стиснув її й захоплено поцілував у розтулені, щоб просити, губи. Вона пручнулась і вирвалась, охоплена інстинктом самозбереження. А коли глянула на його розкуйовджену постать у куцому пальті, то засміялась і мовила, заспокоївшись:

— А вже й старий...

Він мовчав. Тоді вона взяла свого кошика з накопаною картоплею, мовила — спасибі! — і зникла за парканом.

Володимир Петрович стояв серед городу. Просто перед ним танула сиза мла й у первісній величі сходило сонце.

1924.

„ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ“

Було коло першої години ночі. Ксана, схилившись на довге підвіконня, часом торкаючись чолом холодного скла, дивилася в сіру далечінь, де лунали такі дивні, страшні, а вже звиклі звуки. Бій ближчав. Прозоре стукотіння кулеметів, безладна тріскотнява рушниць, раптові вибухи шрапнелів, що недавно ще були мов марево невиразне, сунули й облягали місто. Несподівано знімались ракети й осяювали на мить небосхил. Потім важко били гармати.

Ксана дивилася на рівну вулицю, що простягалася туди, до стрілом напоеного мороку, і на будинки, що скам'яніли вздовж неї. Ксана думала: у тих будинках поховалися, прищулилися по льохах люди, залякані, тривожно чекаючи. І може тільки хто цікавий, чи хороброго вдаючи, дивиться, слухає, як от вона, примарного бою.

Раптом десь зблизька розітнувся постріл. Ксана відсахнулась.

— Може ходімо? — почувла вона коло себе.

Це Андрій Петрович. Ксана простягла йому руку й промовила:

— Ще трохи... ще безпечно...

Андрій Петрович знову заходив по хаті.

Ксану вабив бій. Ще й місяць чи буде тому,

вона теж, мов стара пані грому, жахалася пострілів. І на селі, де жили вони, бої видавалися ще страшнішими. Тоді чоловік цілував її, а вона таки боялася. Вона питала:

— Що буде, як прийде Махно?

Він сміявся:

— Лікуватиму його молодців.

Махно прийшов і розстріляв її чоловіка. Десь за селом, уночі.

Бій був вже у місті. Луна несла постріли по-під самі вікна, земля стугоніла, приймаючи гарматні набой.

— Партія білих з чорними кінчається на користь чорних, — промовив Андрій Петрович.

Ксана мовчала. Вона стелила свої думки туди, де танцювала смерть. В пострілах вона вчувала симфонію смерти. Бій — це музика, це залізна оркестра. Вона уявляла собі степи. На високій, давезній могилі стоїть смертельний диригент. Це Махно. Який він? Бо він убив її чоловіка.

І от, піддавшись гарячій навалі жалю, Ксана заридала. Вона на всю глибіню відчула жах долі й невблаганність боротьби, що точилася, все осторонь захоплюючи й ломлючи.

Андрій Петрович взяв її за руку й силоміць повів з темної кімнати.

— Годі, годі, — казав він, — бачите, куди доводить хоробрість.

Стрілянина розлягалася невидною курявою десь зовсім близько, ніби стріляно раптом з-за плеча; над головою, зітхнувши, розпадались шрапнелі, будинки нервово кидались і тріпотіли.

Андрій Петрович звів Ксану сходами до льоху, де сиділа родина. Тут, під землею, у світлі полохливого каганця, бій озивався притлумле-

ним грюкотом. У цій напівтемряві, невиразні тіні від себе кинувши, збилися люди.

Худий чоловік, урядовець пошт і телеграфів, господар помешкання, глянув на Андрія Петровича з німим питанням.

— Махно, — відповів той.

— Махнівці взяли! — вереснула дружина урядовця в пальті, закашлявшись з важкої вогкості повітря. Її змучили безсонні ночі, на обличчя лягли темні зморщки, очі знесилили від чекання.

Ксану посадовили на дзиглику коло каганця, і вона сиділа, схиливши голову. Її коса, звільнившись від пришпильок, тихо зсунулась і звисла поруч.

На хвилю всі змовкли. Постріли рідшали, вщухали. Гімназист 5-ої класи Колька, використавши тишу, заявив про своє невдоволення.

— От бачиш, мамо, їх і не вбило. А мене не пустила.

— Мовчи! — гукнула на нього мати. — Ти варвар! Ти мучиш мене!

— Дядьку Андрію, — казав Колька далі, на неї не зважаючи, — знаєте, скільки раз стрельнули? Я підрахував з нудьги. Сто тридцять вісім! Грубо, правда?

Мати схопила його просто за обличчя й шарпонула:

— Ти ізверг! Ти душу мені виймаєш!

Колька, пригладжуючи волосся, тихо скаржився дядькові:

— Махна боїться, а на мені зриває. Треба терпіти.

Бій кінчився. Каганець жалібно миготів.

— Ходімо, ходімо нагору, — полохливо ка-

зала Марта Данилівна, господиня, — погано як вони знайдуть нас тут...

Колька повагом пішов попереду. Андрій Петрович з господарем узяли на руки Ксану — вона заснула.

**
*:

Каганця поставили в кімнаті за шафою, щоб не видно було світла крізь віконниці. А не спав ніхто. Говорили пошепки, ступали навшпиньках. Господиня Марта Данилівна нервово посміхалася й улесливо питала Андрія Петровича, себе заспокоюючи:

— Та хіба ми буржуй? Вони теж розуміють, де буржуй, Гриша двадцять років служить...

Часом вона обурювалась на дружину:

— Чого ти мовчиш і ходиш? Ти душу мені виймаєш! Господи, що ти за людина!

Колька вартував біля вікна, дивлячись крізь щілину, і вряди-годи урочисто промовляв:

— П'ятеро... з рушницями... Звернули за ріг...

Він почував себе прекрасно й вигідно, виконуючи цей обов'язок: всі до нього прислухалися й мама не гдирала його по дурному.

Раптом він гукнув:

— Троє! До нас! Уже на сходах!

Він не стримував своєї радості й бігав по хаті.

Цієї хвилини постукано. Колька метнувся відчиняти, але мати дала йому потиличника і пішла сама. Вона певна була, що повинна це сама зробити, зустріти, як господиня, і її серце, крім смертельного жаху, мимоволі сповнялося покірним, ба радісним почуттям перед переможниками, що їх не судять,

Поєднавши всі сили, вона ласкаво, кокетуючи трохи, спитала:

— Хто там?

— Одчини. Махнівці, буржуйські звірі, — відмовив грубий голос.

Вона відімкнула, приговорюючи:

— Заходьте, заходьте! Колько, неси світло! Каганець у нас...

Вони недбало ввійшли, тягнучи свої рушниці — троє хлопців у кожушанках, у великих, болотом закаляних чоботях. Серед п'ятми вони здавалися великі, волохаті. Спинившись на порозі кімнати, один вимовив голосно — а всім після шепотіння й обережних кроків здалося, що він гукнув:

— Світла, лампу!

Він не хотів уступати до великої напівтемної кімнати, де каганець освітлював по кутках нерухомих людей.

Лямпа була № 20, з гасом, на свято впорядкована й прихована. Вона довго блимала, не запалювалась, розкидаючи по стінах миготливі плями. І відразу зяснила. Тоді махнівці заворушилися і ввійшли до кімнати. Їхні обличчя були давно неголені, м'ясисті, і з них пашив спокій і сила села.

— Сідайте, сідайте... — Марта Данилівна тягла їм оббиті оксамитом крісла, красу свого мешкання.

— Їсти! — сказали.

Їм дали холодного кулішу, огірків, капусти. Вони глянули й один сказав:

— Оце! Ні, ви дайте нам того, що пани їдять.

— Які ми пани? От, дивіться, — Марта Да-

нилівна сміялася, вдаючи здивовану, й показувала на ногах старі черевики.

— У городі всі пани, — впевнено відповів махнівець.

Гнітюча увага й нашорошеність панували в хаті. Лямпа № 20 весело пихкала, набираючи дедалі більшої сили й яскравости. Махнівці подзьобали з відомою неохотою капусту й закурили. Марта Данилівна з острахом почувала, як щораз більше тремтять її ноги, але посмішка й готовність служити не сходили з її потомленого, пристареного обличчя. Вона промовила:

— А ви, мабуть, заморилися... Воювати важко, можуть убити...

Кольці здалося, що вони вже відходити мають, і він похопцем запитав:

— Ви не можете сказати, який батько Махно? Високий?

— А ти що, розведчик? — похмурно посміхнувся вузьколобий, з патлатим волоссям хлопець.

А мати вже потягла Кольку в куток і там термосила.

Андрій Петрович присунувся до них і запитав:

— Ви з села?

— З села, — неохоче відповів патlach.

— Який у вас програм?

Махнівці презирнулисьь.

— Такий програм, щоб знищити панів.

— А потім?

— Як знищожим, — тоді побачим.

Розмова їм не подобалась, вони встали й узяли рушниці.

— Гроші миколаївські є? — раптом спитав патlach.

— Миколаївські давно вже перевелися, — весело відповів Андрій Петрович.

— Ти, стерво панське, тобі кажу — давай гроші! — гукнув махнівець і підніс рушницю.

Андрій Петрович глянув на нього й мимоволі стеленувся — в очах селюкових, таких спокійних і похмурих допіру, зайнялася смертельна звіряча лють. Він відчув у цьому, на мить перетвореному погляді всю безоглядну ненависть села до пана і до всього, що панським здавалося: до піджака, до комірця, білої руки, до кам'яних будинків і цілого міста.

А Марта Данилівна, розпачливо скинувши руками, упала махнівцеві до ніг і оповила його чоботи:

— Ой, не вбивайте, — шепотіла вона, — не вбивайте, рідненькі... Немає миколаївських... Беріть усе, беріть...

— Давай, які є!

Їм дали купу радянських, петлюрівських і денікінських папірців. Патlach поділив усе на три купки й роздав. Марта Данилівна сміялася, держучися рукою за груди:

— Спасибі... Беріть, пожалуста...

— Ми вас, сукиних синів, ще потрусимо, — байдуже промовив патlach, — ми кишки з вас повипускаємо. У вас де денікінців сховано? Покажуй кімнати!

Марта Данилівна бубоніла:

— Тільки племінниця хвора, тільки...

Махнівці спинилися коло Ксани, що спала, розкинувши руки, оповита довгим волоссям своєї коси. Вони роздивлялися на її бліде витончене обличчя, де розлилася незнана їм панська млосьть притомленої краси,

— Н-да... — промовив патlach, і всі мовчки пішли до дверей. Марта Данилівна проводила їх.

— Заходьте до нас, — кокетувала вона, — моя племінниця видужає... заходьте.

На вулиці безугаву торохтіли повозки — в'їздила махнівська валка.

**

Ксана прокинулась пізно; за вікном був імлістий ранок пізньої осені. Ксана раптом підвелася, загортаючись у своє пальто, і пригадувала. Вона тремтіла з холоду й невиразних кошмарів минулої ночі.

В інших кімнатах було тихо. Ксана одягла пальто в рукави й пов'язалася теплою хусткою. Але в'їдлива осіння вогкість дошкуляла їй у непаленій, важким холодом пройнятій, кімнаті. Зуби її почали нервово цокотіти.

В ідальні, скоцюрбившись на канапі й руки під пахи сховавши, спав господар, Григорій Опанасович. Колька солодко хріп, натягши на себе своє й батькове пальта і зверху великий килим. Марту Данилівну Ксана знайшла коло вікна, де сама вона вночі дивилася на темну вулицю.

— Що ви тут, тьотю, робите? — спитала вона.

Марта Данилівна скинула на неї набряклі синяві очі.

— Я дивлюся... може ще прийдуть.

— Треба розпалити пічку, тьотю. Холодно.

Вони принесли з люху рештки дров і взялися коло пузатої „буржуйки”. Дрова сичали, жінки дмухали, ковтаючи дим і солоні сльози. Марта Данилівна розповідала:

— Знаєш, вони такі прості... Зовсім не такі страшні, як казали... Прості хлопці. Взяли гроші — так усі ж беруть. Погрозились убити — так це всі так. А не грабували. Ми зваримо кави, Ксано. Є ще трохи хліба. Ти спала так спокійно. Вони на тебе дивились.

— Дивились? Я це почувала... мені якось було так важко...

Ксана замислилась і сказала:

— Тьотю, а що, якби до нас прийшов сам Махно? Ти злякалася б?

— Ні. Тільки що нічим приймати. Пам'ятаєш, раніше було — цукерки, вино? На мої іменини, згадуєш?

Марта Данилівна смутно посміхнулась. Колись воно було, казкове спокійне життя, а тепер його й уявити важко. Хіба можна повірити — були такі часи, коли люди вставали по теплих хатах, умивалися, пили чай, розходилися на посади. Потім обідали.

Дрова взялися полум'ям і залізна буржуйка весело тріскотіла. Жінки насолодно схилилися до пічки й ловили її тепло. Марта Данилівна збадьорилася й почала нервово, улесливо сміятися. Так вона навчилася за революції.

— Ти подумай, Ксано, як усе перекинулося... Коли революція почалася — всі раділи, ходили демонстрації, червоні стрічки. Була радість — правда, й ти раділа? А я підраховала — оце вже п'ятнадцятий раз беруть місто, стріляють, роблять труси... Це п'ятнадцята влада! Хіба хто думав? Коли приходить влада, я молюся — знаєш за що? Щоб влада продержалась довго — довго... хоч місяців зо два!

Вона змовкла, потім схопилася й постягала з Кольки все накриття.

— Колько! — гукала вона. — Вставай! Ач, як потягається!

Колька невдоволено підвівся.

— Ви, мамо, зранку починаєте гдирати... Ви перевищуєте свою владу наді мною...

— Ти — нахаба!

Колька тим часом будив батька.

— Вставай, старий буржую! Годі дрихнуть!

— Боже мій, який це нахаба росте, — шепотіла мати.

Вона мішала на буржуйці руду каву з ячменю й думала про старшого сина Альошу. Вона любила його найбільше. Це її дитина. Він виріс високий, стрункий. Вона любила його найбільше. І як їй було терпіти, коли всі знайомі, всі близькі люди казали: її син — комуніст! Вона плакала, благала, проклинала. І в кого вони повдавалися, такі вперті?

Колька, скинувши сорочку, зробив шведську гімнастику й наприкінці став на руки догори ногами. Уміння ходити на руках давало йому право трохи згорда ставитись до людей.

— Видай мені порцію, мамо, — заявив він, — я піду в город.

Григорій Опанасович, напившись гіркої кави з черствим хлібом, теж узяв картуза.

— Ти куди? — запитала дружина.

Григорій Опанасович стурбовано блимнув очима:

— Оце так... Треба йти...

За три дні боїв він страшенно занудився за своєю посадою. Та й взагалі за часи революції він до посади почав ставитися інакше. Він був син сільського писарчука. Двадцять років він старанно упоряджав свою домівку, радіючи з кожного купленого стільця, канапи, тарілки.

А тепер він домівку зовсім розлюбив. Він не бачив перед собою мети. Його мрії про піано й невеличкий власний будинок розбила революція. Вона відняла в нього старшого сина, що він, за його пляном, мав бути інженер. Революція була Григорієві Опанасовичеві якимсь несподіваним вихором, що раптом усе зломив. Так здавалося спочатку й було боляче. А згодом революція стала безконечним, далеким шумом. І то посада йому допомогла. Прийдеш. І — тихо. Десь змінюється начальство, ідуть нові накази, а на столі одноманітні відношення, а коло столу — спокійно.

Григорій Опанасович вийшов хутко з помешкання, не слухаючи, що кричить йому навздогін дружина. На вулиці він зітхнув вільніше, натяг кашкета, поставив комір пальта і попростував, зігнувшись, мертвими вулицями до головного поштамту.

**
*

Незабаром, як Григорій Опанасович пішов на посаду, додому завітав його старший син Альоша. Мати, побачивши його, спочатку жахнулася: Альоша був у такій самій, як у ночі махнівці, кожушанці.

— Здрастуй, мамо, — сказав Альоша і додав, — нагрій мені води, я вмюся.

В його словах матері вчулася дитяча теплина. В її очах повстали раптом далекі часи, коли вона вагітна ним була.

— Альошо... Альошенько... — заговорила вона, — ти вернувся? Як же так? Відкіля...

Марта Данилівна заметушилась; вона не дивилася вже на сина, бо він воскрес у її душі на місці болючої плями.

Альоша сів на канапу й оглянув кімнату, де виріс був і де нагромаджено тепер силу речей — два ліжка, канапу, подерту ширму й кілька столів. Це стояло колись так статечно по своїх місцях, а оце купою збилося до великого джерела — залізної пічки.

— Ну й гармидер у вас, — мовив він, скривившись.

— І на душі так...

Альоша озирнувся — близько нього стояла Ксана, рівна, бліда, в довгій хустці.

— Я була колись біля моря й воно хвилювалося. Тоді на душі теж неспокійно...

Альоша здивовано глянув на неї; йому навіть неприємно стало, бо всякі такі таємності й нюанси в голові були йому без краю далекі. Тим то, коли вона сідала поруч нього, він зауважив:

— На мені воші. Може тифозні...

Вона взяла його руку й промовила:

— Який ти щасливий, що прийшов з махнівцями!

— Справді?

— Да, ти міг бачити Махна.

Вода нагрілась і Альоша взявся умиватись. Він скинув захисну сорочку й закасав рукави. Він умився з великою насолодою.

Мати його побачила вперше, який він. В натільній брудній сорочці, з розстібнутим коміром і червоним від рушника обличчям, а на обличчі — чужі, не під її доглядом складені, рисочки, кутики й крапки. І це чуже погасило на устах її слова, що вона мала. Болюча непевність огорнула її.

Альоша одягся й пішов до кімнати Андрія Петровича. Той зустрів його в своєму хатньому вбранні — пальті, драних калошах і шапці.

Штани в нього були короткі, бо він мусів урізати їх, щоб захистити важливішу частину тіла.

Старий і молодий міцно обнялися по-приятельськи.

— Коли комуніст одягає чужі реліквії, а свої ховає, то він має це з'ясувати...

Андрій Петрович сказав так і посунув Альоші стільця. Альоша скрутив козячу ніжку з махорки й закурив.

— Ддаа, — промовив він, — як який комуніст. Адже комуністів є три категорії. — Передусім — фанатики; кожен нерв у них кипить, вони прекрасно вмирають. Потім є холодні й такі неприємні, але вони прекрасно мислять. І є шахраї, що прекрасно спекулюють.

— Я певний твоєї категорії, Альошо, але можу тільки догадуватись про твоє становище.

— Да, — сказав Альоша, — я шпиг при штабі Махна, і не поганий, вірте на слові!

— От, Альошо, я весь час про це думаю! Знаєш, здається, ніби історія випробувала різних способів перемагати спеціально для того, щоб ви їх використали!

— Ми й перемагаємо, — засміявся Альоша. — От ідеш з села до села, верхи по незнайомих первісних степах, потім спиняєшся десь, і викидають чорний прапор. Тоді звідусюди з'їздяться, мов земля їх родить: крадуть у батьків коні, кров'ю здобувають обрізани — й до Махна: І всі вони сірі, ці хлопці... А чом ідуть? Бо самі невиразні, і в нього — теж! Що село? Хіба що безконечна потенція. Отакий і Махно. Звичайно, міщанам здається, що він великий, а міщанкам — що вродливий, а це просто так, іграшка обставин.

— А хіба інакше буває? — спитав Андрій Петрович.

— От ми й хочемо довести. Той хлопець з обрізаном іде тільки тому, що має м'язи й хоче ворушитись. Ми даємо Махнові організувати цих м'язоворушників, як капіталістам колись виробництво. А потім ми приходимо й експропріюємо на свою користь.

— Я радий, що моя наука не пройшла тобі марно! А далеко вже ти відійшов від мене, Альошо! Я часто згадую — в цій самій кімнаті ти сидиш і слухаєш. Я розказую тобі про Париж, Лондон, Брюсель, Сибір. Ми читали разом Маркса... Я розкривав тобі нові світи. Я створив тебе — це так... І ти пішов далі, далі... Ти згадуєш про це?

— Ні, не згадую! Ніколи, вірте слову! Кінець-кінцем, життя моє не солодке, — багатьом товаришам краще. Знаєте, скількох комуністів порубали на моїх очах? Сімнадцятеро товаришів.

— Моє життя далеко простіше. Єдиний обов'язок мій — постачати сестрі дрова. За це дістаю кулішу й окропу. На цих двох китах тримається моє існування.

— І вам не соромно? — скривився Альоша, — я не розумію...

Андрій Петрович урвав його:

— Мій любий, не кривися й не доводь! Я переживаю золоту старість, а ти хочеш, щоб мені було соромно!

Він захопився й казав далі:

— Золота старість, а хто хотів би її мати? Хіба всю мудрість не варто віддати за однісінький шматочок невеличкого, поганенького пориву? Мудрість шкідлива, коли не служити пориву... Це зрозуміло і це трагедія! Щоб жити,

треба знати, а знання вбиває. Людськість хитається між дикунством і культурою. А їх треба поєднати не протиставити! Мудрість, де не бринить тонкий відгомін голодного вию й поклику на самицю — є мудрість смерти...

— Загубила вас ця кімната, — посміхнувся Альоша, — на філософію зійшли! А хто вчив мене, що подумати треба раз, тільки добре подумати, і не передумувати?

— Я про це і кажу, Альошо! — захихотів старий, — я не вмію вже бажати, а цінувати волю я вмію... Я вірю, що ви поєднаєте культуру з дикунством. Це кажу я, старий революціонер, емігрант і каторжник! Хто були ми, старі? Ти уявляєш, що таке був соціалізм у XIX столітті? Це була найвища на той час культура, і ми були культурники. Цю культуру я передав тобі, молодому хлопцеві... Ви взяли від нас культуру соціалізму й добрали спосіб його здійснити. Ви використали величезний досвід минулих віків і сказали: всяку культуру треба передусім одягти тілом. І ви поєднали культуру соціалізму з дикунством. Це геніяльно й неминуче!

— Буржуазія те саме каже, — відмовив Альоша й кинув цигарку, — тільки зве це грабіжництвом, а не геніяльністю. Різниця назв, не більше.

— Ти гніваєшся, Альошо? На мене? Це ж не те, що говорить буржуазія, хоч ти й повинен так міркувати. Звичайно, найперша правда всякої боротьби — безглядно заперечувати іншу думку, крім своєї. Правильно, бо хто не робить так, не переможе. Я цілком розумію, що повинна бути схема: хто не з нами, той проти нас. Повинна бути в боротьбі, в агітації, а не в розмові з добрими знайомими...

— І тут. Скрізь.

Альоша глянув у вікно, де порожній день простягся над містом, і згадав, що вже давно не спав. Він потягся й сплющив очі. Андрій Петрович витяг з кишені пальта сіру ганчірку й витер худе обличчя.

— Дитино моя, — мовив він, — я хотів сказати, що є схема для людей і схема для душі. Так от не давай, щоб схема душу опанувала! Бо це провадить до неприємного царства папуг і малп...

Альоша підвівся й поклав обидві руки на плечі Андрієві Петровичеві:

— Ну, так і ви на мене не сердьтесь! Я папуга й малпа, а ви — жаба!

Він стиснув дядькові руку.

— Чекай, я проведу тебе. Піду до саду по дрова.

Андрій Петрович скинув пальто й узявся піддягати безрукавого кожуха. Альоша вийшов до їдальні. Тут було тепло й хатньо. Марта Данилівна схилилася коло буржуйки, а там бадьоро пихкало й шкварчало.

— До побачення, мамо, — промовив він.

Мати підкинула до нього своє червоне обличчя.

— Альошенько, куди... Я який обід варю...

А він уже простяг їй руку.

— Ніколи, мамо.

Вона покірною дала йому свою, а потім схопила другою рукою його стан і припала до сорочки. Він скривився.

— Ну, тільки не плач!

— Ні, я не плачу, не плачу... Рідний...

Альоша надів кожушанку й шапку. Надійшов і Андрій Петрович; він підперезав пальто мотуз-

кою, застромив сокиру за такий пояс, мав ще мотуззя й невеличку пилку.

Марта Данилівна провела їх до дверей; син нічого не сказав їй більше. А в неї не було вже сили навіть до вікна підійти та дивитися йому вслід.

Вона прихилилася до дверей. Вона знала, що син уже ніколи не прийде.

**

Альоша з Андрієм Петровичем вийшли на вулицю. Вогкий низенький ранок сповнив землю хоч був уже пізній день. Осіння дрібненька мряка, не хитаючись, доносила відгомони далеких гармат і лягала на обличчя холодним мереживом. Каміння довгих вулиць було туманне й пустельне. На розі витягся припушений краплинками труп вершника в обіймах коня — і нікого цікавих. Був перший день перемоги й нової влади.

Андрій Петрович витер обличчя своєю ганчіркою й заговорив:

— Ніколи життя не було таке цікаве. Юнацтво краще розумітиме історію, ніж то кажуть підручники. Що таке був донедавна хоч би той печерний вік, як не абстракція? А от усі ми цілий тиждень жили оце в льохові, розкладали там огнище, варили страву й їли її п'ятьма. Де й коли можна було так відчутти, дотикнутися, що життя є боротьба? Хто міг би так красномовно з'ясувати, як твориться влада, закони? Так, Альошо, життя тепер скинуло всі одежі, приліплені цивілізацією, і ствердило геть усе, що свідчили босяки, а філософи заперечували. У мене, наприклад, за два роки чисто змінився

погляд на дерева. Бачу дерево й думаю — добре було б тебе зрубати! Колись любив дерева зелені, живі, а тепер укохав присохлі, бо краще горять... Та й сам я, вивернувши кожуха, хіба не подібний був би до якого давнього Гава?

Альоша взяв його під руку й міцно притис.

— Ех, ви, філософе печерного віку! А мені так зовсім не шкода, що ви й подібні до вас трохи пожили в льохові — їй-бо не жалко!

Андрій Петрович засміявся й трусонув своєю сокиркою.

— Та й я не дуже смучуся! От тільки ти даремно на мене, Альошо, образився, як згадав про дикунство. Ти думаєш, дикунство що? Це молодість душі. Я бачив тут матросів і думав: які вони по-страшному молоді! І нічого спільного з комунізмом не мають. Це — тіло. А дух — культура. Це й є завдання: поєднати. Вдмухнути, за біблійним прикладом, дух культури в це молоде, пристрасне дикунське тіло. Нічого більше для комунізму й не треба...

Він раптом спинився. Вони дійшли до бульвару, що перетинав їм шлях.

— В чому річ? — спитав Альоша. — Ви, може, побачили між деревами тіні клясового підходу?

— Дивись, — шепнув Андрій Петрович, і Альоша відчув його хвилювання, — ти бачиш, пиляють...

На бульварі дві постаті, схилившись навколішки, пиляли огрядну акацію. Навкруги було порожньо й конспіративно.

— Альошо, голубчику! Поможі мені... ми швиденько звалимо — раз, раз... А далі, я сам упораю.

Старий був стурбований невимовно, він нервово стискував свою сокиру.

— Нема коли красти дерева, коли маєш придбати цілий світ, — засміявся Альоша, — прощайте, мій сивий учителю! Вірте мені — тільки не гнівайтесь, — серед жаб міщанського болота ви найсимпатичніша!

— До побачення, заходь, Альошо, — мовив Андрій Петрович, уже побігши. Коло найближчого дерева він спинився, скинув на нього оком — товсте; він обрав трохи далі невеличкого береста на свої сили, розшморгнув пояса, вмить підрубав і припав з пилкою.

На вулиці розпочиналося цікаве. Несподівано з найближчих подвір'їв одинцем, парами й по троє почали виринати постаті з пилками та сокирами. Мовчки приступили до вишикуваних дерев. Мовчки дзьобнули сокири й зашипіли пилки.

А за мить вулицями звідусюди, мов на раптове гасло повстання, почали сходитись люди. Ішли зосереджено, без мови; ідучи, розминали руки й готували зброю. Це була сіра юрба подертих пальт, засмальцованих кашкетів, шапок, нечищених черевиків і військових гетр. Люди були різні на зріст і віком, а разюча печатка одномасности лежала на них, робила їх однаковими, як голих у лазні. Їх різнили були посади, становище, утримання, а це зникло, і нічого більше не мали вони, щоб різнитися.

Хапливо бралися до праці, бо було й лячно. Це не було дозволено, а й не заборонено, бо що заборонено першого дня махнівської влади, а може й усіх наступних днів? А нарубати дров так близько, коли сунеться зима на беззахисні оселі, коли надії стали подібні до холодних

тіней мерців, і непевні, як вони, коли тепло й їжа піднеслися на височінь найбільших із жаданих сподівань, — нарубати дров, це прекрасно! Краса дерев, крапок природи серед її кам'яного заперечення й майбутнього листу на них мусила впасти перед насолодою мати паливо, що воно візьметься великим, з сивої давнини повсталим огнем.

За тими, що йшли, уже бігли. Без видимих засобів швидко котилася околишніми кварталами тепла чутка:

— Рубають — і нічого!

От хитнулося перше дерево. Хтось гостро гукнув: „бережись”, усі завмерли, замовкли пилки. Чорний стовбур, розкинувши гілля, велично накреслив у повітрі смертельну дугу і з раптовим хряском припав до землі. Була хвилька тиші й прислухання, а потім рух, бадьорість і сміх:

— Зрубали — і нічого!

Юрби більшало. Чверть години тому порожня вулиця, приспана мрякою й жахом льохових ночей, захиталася й забреніла. Трьома кварталами вздовж бульвару не було вже гулящого дерева, і охочі, спізнившись, шикувалися заздрим на товпом, критикували й гукали.

Раз-у-раз лунало дзвінке — „бережись!” — і хряскали грудьми дерева.

Аж ось з'явилися на розі представники влади — трое вершників-махнівців. Їх примітили відразу, певніше відчули. Але вони злякатися не дали й привітно гукнули:

— А ви що тут, сукини сини, робите? Геть к чортовій матері!

Збадьоріла юрба відповіла їм лунким реготом:

— Приставайте до гурту!

— Підтягни конем!

— Заготовка!

Махнівці раптом пустилися кіньми поміж юрбу й оперезали перших-кращих нагаями. Їхні обличчя сміялися, удари були болючі, а братерські. І зникли за рогом назавсіди.

Андрій Петрович працював уперто, відхиляючи всі ласкаві пропозиції допомогти. І коли вимучене дерево таки впало, він задихуючись, переможно промовив:

— От і зрубав!

Він хутко обчухрав непотрібне гілля, зашморгнув мотуза, налігав себе й потяг. Тяг, як шкапа, спиняючись і сідаючи на свою жертву відпочивати.

Він гадав, спочиваючи:

— А як влучно сказано: очі на лоба лізуть. Ооь вона — народна мудрість.

Позаду лягали останні дерева. Людська комашня розлазилася, тягнучи стовбури, гілля, несучи чураки. Тиша знову оповивала бульвар, що поширився й вишкірив з-під землі потворні високі пеньки. Він був роздягнений і пустельний. І над ним, серед оголеної порожнечі, знову мляво покотилися далекі гарматні шуми.

**
*

Того самого дня викинуто по місті врочисті об'яви:

„Громадяни!

Переможне військо революційних повстанців (махнівців) України звільнило вас від ненависної влади золотопогонників. Ваш спокій і добробут охороняє пильне око революційного повстанця.

До порядку, громадяни, до мирної творчої праці! Військо революційних повстанців (махнівців) прийшло не панувати над вами, а назавсиди звільнити від усякої влади. Геть владу й державу! Живи, всесвітня революціє! Живи анархізме!

Штаб військ революційних повстанців (махнівців) України”.

А на другий день вийшов уже й орган штабу — „Шлях до волі”. Андрій Петрович уважно читав його в своїй кімнаті коло вікна, напів-заліпленого папером. Велику передову дав товариш Волін, зверхній ідеолог при штабі Махна, так званий „Ленін від анархізму”.

Він писав, що анархізм в особі революційних махнівців творить третю революцію. Перша революція скинула царя, друга — капіталізм, але тій, другій, не стало сили знищити владу взагалі. Більшовики-комуністи споруджують нову державу, оплутують громадську свободу гидким павутинням примусу. І от прийшли махнівці, щоб покласти кінець усякому примусові й неволі. Сталася третя революція, що проти неї бліднуть усі дотеперішні пориви й досягнення людськості. Розгорнуто нову сторінку історії, покладено міцні підвалини нового життя. Волін кінчав.

— Громадянине, ще вчора тяжіла над кожним рухом і думкою твоею держава — однаково, біла чи червона. Ще вчора ти, мов нікчемний раб, підлягав диким законам; страх перед контррозвідками й чеками, розстріли і в'язниця збавляли тобі людської гідності. А ти прокинувся сьогодні — і минуле відлетіло разом з твоїм сном. Відчуй цю велику хвилину — ти вільний!

Далі інший анархіст викладав популярну

абетку на тему: „Що таке влада”. Ще далі оповіщено про великі перемоги махнівців на фронтах, а наприкінці стояло:

НАКАЗ Ч. 1.

§ 1.

Цього числа я почав виконувати обов'язки команданта міста і його околиць.

§ 2.

Наказую всім особам, що не належать до війська революційних повстанців (махнівців) України, негайно протягом цього дня здати до командантури всі гатунки вогневої та холодної зброї. Хто не здасть, буде застрілений на місці.

§ 3.

Наказую не переховувати старшин і козаків денікінської армії. Хто переховуватиме, буде застрілений на місці разом з денікінцем.

§ 4.

Наказую міській управі обкласти місто контрибуцією 500.000 карбованців на потреби війська революційних повстанців (махнівців) України, протягом 24 години склавши спис виплатників і подавши його мені. Попереджаю, що всіх, хто не сплатить за списом контрибуції, покараю шомполами й розстріляю без суду.

Командант міста Шусь.

Андрій Петрович прочитав і вдоволено примружив очі. Хитра усмішка смикала його уста.

— Хіба обов'язково передовій зважати на накази? — гадав він. — Це нудно — повторюватись. Кожен робить свій анархізм. Та це й не новина, що найкращі ідеї мають найдовші багнети.

Другий день третьої революції був ясніший і листя жовтіше на деревах. На вулицях з'явилися люди. Ксана пішла з Колькою на базар.

Треба було виміняти свою сукню на щось споживне. Марта Данилівна вже не могла цього зробити: побачення з сином коштувало їй усіх її сил. Вона ходила тепер розпатлана, і на Кольку навіть не кричала. Її ледве вистачало зварити обід.

Колька охоче повів Ксану до базару. Всі місця були йому добре знані, дорогою він розказав Ксані багато цікавих речей і глибоких спостережень.

— Ось на цьому розі добровольці повісили одного. Два дні висів — усі обминали. А я пішов — велике діло! Чого курку можна зарізати, а людину — ні? Ясно, що однаково. Ну й фізія в нього була, ніколи не бачив такої! Синя й язика висолопив. Це не фунт ізюму, на гілляці! А от дивись на стіні — бачиш плямки? ще вчора лежала баба. Халера її тут несла! Так і припаяло до стінки. Мозок тільки чвик! — а баба брик! Ти от панталони носиш, а баба просто так... І нічого з того не буде.

— Чого не буде? — мимоволі спитала Ксана.

— Нічого путнього з цієї революції. Отак покажуться та й годі. А потім цар буде.

— Хто тобі сказав? здивувалася Ксана.

— Велике діло, сам бачу. Їм усім аби нажертіся та потягти щось. Я ж учив — і у Франції таке було, і скрізь.

Колька енергічно плюнув і засвистів.

На базарі було чудно — всі крамнички й рундуки замкнено, багацько побито. Працювали тільки перекупки, тримаючи крам у руках чи сидючи на ньому. Чоловіки відогравали хіба що допоміжну роль — носильники, піддавачі,

двоколесники. До відповідальних базарних посад вони не бралися, бо проти чоловіка раз-у-раз могла бути цілком природна підозра, чи не денікінець він, офіцер або й генерал, коли він у штанях.

Тим то жінки домінували. Голоси їхні були бадьорі, руки червоні й меткі, обрахунки певні.

Зненацька вони опинилися королями ринку, дрібні, ще вчора погноблені від гуртовиків-спекулянтів, а сьогодні незалежні, що їм голодний мешканець ніс і до ніг клав роками збирані свої скарби: срібло їдальне, сукні, килими, вази, посуд і білизну. Тріумфальні перекупки приймали все, як належне, бо вони мали в своїх руках чудові речі, через людську пиху перед тим зневажені: борошно, пшоно, олію. Усе тут підлягало виміні, тільки не книжки. Ніякий штукар не виносив сюди цих рушіїв культури, бо й за цілий університет не дістав би картоплини. На базарному полі людський розум зазнав смертельної поразки від вікового свого перебіяника — людського шлунку.

Сьогодні оберталися всі гроші, хоч хто їх випустив і хоч коли, і в процесі купівлі-продажу стихійно встановлювалися паритети. Зверхня військова влада давала волю розвиткові економічного життя, а простий козак-махнівець, навіть не тямлючи, що він анархіст, брав усе йому потрібне порядком братерської допомоги і чесно не видавав розписок, ані посилав до штабу одержувати гроші.

Часом знімалася паніка й за хвилину базар порожнів зовсім. Всі тікали, стрімголов, не міркуючи, а тільки біжучи. Ніхто не знав, чому, а відчував, що коли й немає нічого, то може бути. Потім обережно сходилися знову з-за рогів

і з подвій'їв. Кожен гостріший рух, піднесеніший голос набирив чудернацьких, загрозливих форм у напруженій атмосфері базару й життя, а проте було весело й якось по-ловецьки.

10 фунтів житнього борошна за шовкову сукню — це добре, навіть дуже. 10 фунтів борошна, це 13 фунтів хліба, тобто одній людині мінімум на 13 день, чи 13 душам на 1 день, чи інша яка комбінація з обрахунку 1 душа на 1 фунт хліба, а не навпаки. Ксана відрядила Кольку з борошном додому, а сама пішла далі на місто.

Цими днями, сидівши в кімнаті, Ксана раз-у-раз відчувала потяг вийти на вулицю й ходити. Це часом невиразно турбувало її, змушувало кидатись її серце в нерозумілій нудззі. Вона мов утратила почуття часу, дні та ночі стояли перед нею нерухомі й тривожні. Вона спала і вдень і вночі, прокидалася раптом і зненацька засинала. Її очі заглибились, повіки здовжились, бліде обличчя під пасмами виткого волосся набуло дивної гострої краси. Риси її мовчали, і вона любила, їй насолодно було оповити голову тонкими пальцями, схилитися, слухати раптового тремтіння свого тіла й навколишньої тиші. Вона рівно йшла вулицею, переходивши квартал по кварталу. Голова була непов'язана, і після хатньої задухи вона глибоко відчувала холодкуваті дотики повітря. Вона дивилася навкруги, схиливши голову, і бачила: скрізь була руїна. Ноги дзвінко ступали по битому склу, що шаром вистилало пішоходи. Тут лежали уламки шибок, шматки вітрин, цурупалля, цеглини. Крамниці обабіч роззявили широкі отвори вікон, відкриваючи страшну порожнечу середини: зламані полиці, потрошені стільці, жужми

паперу й ганчір'я. За півтори доби вони зі схова-нок багатства обернулись на безокі ями.

Ксана бачила будинки з обваленими від на-боїв рогами, подзьобаними від куль мурами й рясно обпалим склом. А цілі шибки обліплено смугами білого й кольорового паперу, навхрест, кривульками, мов упоряджено на це безладне свято сплюндрування. Ксана бачила будинки по-горілі, чорні, що там на оголених мурах височіли непотрібні дахи — і їй було затишно серед зни-щеного. Вона поволі сунулась уперед, вдихаючи з пестливим повітрям осени запашість руїни, мов серед парку, що там тихою луною котиться далеке рокотіння моря.

Ксана йшла щораз далі. Готель „Асторія” з золотими визерунками на червоних мурах, по-стійний штаб усім переможцям над містом, і те-пер виконував свою звиклу роль. Його кімнати байдуже приймали нову владу, його льох бачив усяких в'язнів, а прапор на даховому шпилі по-кірно змінював свої кольори. Тепер він був чорний, пишно хвилюючи на вітрі темряві бганки із зо-лотими літерами: „Живи, анархізме!”

Так само поволі й спокійно зійшла Ксана на його ганок. Вона поминула юрби махнівських козаків і вступила до широкого фойє.

Вона спитала. Так, батько Махно мав сьо-годні приймати громадян, вона прийшла вчасно. Двоє штабних потрусило її, чи нема зброї, ви-користавши всі можливості під час трусу. Вона мовчала. Тоді їй сказали приєднатися до гурту людей, що чекали на батька. Вона стала біля підвіконня.

Махно довго не з'являвся. Він був у будин-кові, але в льоху. Там зібрано тих заарештова-них, що їх довели до штабу, не застріливши на

місці. Тепер їх вишикували в ряд, двадцять сім душ перед очі Махнові, обличчям до світла, що ледве прохоплювалось крізь ґрати запорошених шибок. У льоху був морок і тиша. Махно по черзі підходив до кожного й хрипко питав:

— Тебе за що?

Йому відповідали, мало не всі пошепки, пригнічені незвичайними обставинами суду. Він слухав їхні правдиві й вигадані історії, напоєні розпачем і тремтінням, часом він підносив голову й раптом оглядав в'язня сірими рухливими очима з безбарвного, ластовинням укритого обличчя. Часом він чудно хитався невисоким станом і тихо цокотів шаблею о підлогу. А не мовив нічого. Він слухав терпляче, потім ступав далі й питав:

— Тебе за що?

Двадцять сьомого спитавши, він повернувся й хутко вийшов, дзвякаючи острогами. Він залишив по собі свою страшну мовчанку і могутність своїх пронизливих очей. В'язні стояли лавою, як були, виснажені його безжальним слуханням. Він був і зник, як примара.

На сходах його наздогнав начальник контррозвідки, чорноволосий легінь — Льовка Задов, що перед ним тремтіли всі повії підвладних йому округ.

Він гукнув:

— Так што-ж із ними?

Махно, не спинившись, уривчасто відповів:

— Пострілять і край.

Батька супроводив тільки присадкуватий татарин Алім, його джура й кат. Всі боялися його згорбленої міцної постаті, довгих рук і нерухливого випнутого обличчя з заціпленими губами, що часом безгучно й жадібно ворушилися.

Коли вони пройшли фойє, всі заворушилися й покотився шепіт: „батько, батько...” Ксана, почувши, рівно пішла до дверей, а її спинили:

— Куди лізеш? Батько сам скаже.

Алім зайшов слідком за батьком до кімнати, причинив двері й сів коло них, зібгавшись у сіру грудку. Він, як пес, охороняв ухід до свого пана.

Кабінет ватажка революційних повстанців, батька Нестора Махна, не подібний був до кабінетів інших великих людей. Там не було м'яких меблів, канап, люстер, столів до письма й обкладинок з ділами. Голі стіни, стілець, звичайний незастелений стіл і обгрізок олівця на ньому.

Нестір кинув сиву шапку на підвіконня й попустив трохи пояса на жупані. Він був похмурий. Цілу ніч тривав безладний бенкет переможників. Були теж дерев'яні стільці, незастелені столи, а на них пляшки й повії. Стріляли з пістолів розкуйовджені постаті, хиталися п'яні стіни, повітря клекотіло гуком і лайкою. Льовка Задов давав повіям цілувати свої оброслі, волосаті ноги й казав узивати себе „королем сифілісу”.

Серед гострих випарин жіночого тіла, у смороді блювотини й бруду танцювали гопака, стрибали, боролися. А круг нього, круг Нестора Махна, сиділи п'яні анархісти й гукали:

— За здоров'я всенародного ватажка!

— Хай живе великий анархіст Махно!

— Другий і більший Бакунін!

А тепер Махно згадував про це з огидою й злістю. Він стиснув губи й прошепотів:

— Гади, гади повзучі...

Він почував, що всі лізуть до нього, як воші, липнуть, щоб посмоктати з його перемог, щоб навернути його на своє. Він знав, що його ото-

чують всілякі шпики — комуністичні, петлюрівські, ліво-есерівські. Він бачив їх наскрізь, ненавидів їхні підступи й невиразні натяки. Кожне слово їхнє було замах на нього, а він хотів бути тільки собою.

Потім повій вишикували парами й Нестір вибрав одну. Всі заляскали в долоні, обрана приємно посміхнулася, і це визначало її долю: Нестір застрілив повію з нагана, бо її посмішка була продажня, як гукання анархістів. На тому скінчився бенкет.

Погляд батьків спинився на Алімі. Татарин байдуже сидів на дзиглику, дивився перед себе й ворушив губами. Це теж був паразит на Несторі Махні. Татарин жив з його жорстокости, з того, що батько мусів прибирати з шляху людей, щоб його не прибрали. Це звалося „красти” — забити нишком і приховати.

Нестір зрушився з місця, де став був, увійшовши, й схопив татарина за плечі:

— Сволоч! Пішов вон!

Він випхав татарина за двері, і разом пішло по фойє глухе шепотіння:

— Батько кричить.

Ця вістка знімала слова з уст, творила мовчанку, де сягала.

— Батько кричить.

Нестір Махно сів до столу. Хвилювання його меншало. Йому радісно було почувати, що він сам у кімнаті. Він замислився.

Волін каже — треба здійснити анархізм. Для цього обрати певну територію, осісти на ній і там виявити творчі сили анархізму.

Нестір посміхнувся. Нащо територію й осісти? Інші кажуть: національне питання. Це пе-

тлюрівці. Інші кажуть: соціяльне. Це комуністи. Невже не можна просто так, без ніяких питань?

— Мене ніхто не розуміє, — думав Нестір Махно.

І все це брехня. Відколи люди живуть, а питань не розв'язали. Та й розв'язувати не треба, ні до чого воно. А жити так: іти далі, далі... Не сидіти. Так треба жити.

Нестір зітхнув.

— Мене ніхто не розуміє, — прошепотів він.

Глибокий сум огортав його. Нікому незнані струмки розливались у батьковій душі. Його очі спинилися й усе тіло пройняла пестлива млюсть. Він витяг з глибокої кешені записну книжку, схилився й узяв олівця. Він поволі писав:

Гей, батьку мій, степе широкий!
А поговорю я ще з тобою...
Бо молодії ж мої бідні роки.
Та пішли за водою...
Ой ви, звізди, звізди блискучі!
А вже й красота мені ваша зовсім не мила...
Бо на темний мій кучір
Та лягла пороша біла.
Ой ночі, чорні та безокі!
І не видно мені, куда йду...
Ще змалку я одинокий
Та такий і пропаду.
Де ж, брати ви мої любі?
Ніхто сльози горкі мені не витер...
І от стою я, мов дуб той,
А кругом тільки хмари та вітер...

Якийсь час Нестір дивився на вірша, і йому було гарно. Він погортав книжку, знайшов ще свої вірші і в кожному з них глибоко спізнавав себе самого — сумовитого і до жалю самотнього.

Потім згадавши, що має приймати громадян, він хутко сховав книжку й гукнув:

— Пропускай.

Перший зайшов завідувач дитячим будинком. Шия в нього пов'язана шарфом, чоботи голосно скрипіли, а він ступав якось навмисно твердо. Він подав батькові заяву; діти, числом 30, жебрають по місті, годуються з смітників, варять стерво. За останній тиждень померло четверо, на цингу захворіло дев'ятеро. Це писав сам завідувач, дуже коротко. А внизу кривульками дописали діти: „Поможіть нам. Нам холодно, ми босі. Ми дуже хочемо їсти”.

Батько Нестір Махно прочитав заяву й глянув на завідувача. Той теж дивився йому в вічі злісними іскристими очима.

Тоді батько встав і промовив:

— Ідіть.

Він провів завідувача до невеличкої порожньої кімнати, що поруч, і відчинив дерев'яну шафу. Там пакунками лежали різні гроші.

— Беріть, скільки треба, — сказав Нестір Махно.

Завідувач вагався, чи не жарт це. Це було неправдоподібно. Але батько суворо крикнув:

— Бери, чого стал!

Вирядивши завідувача з грішми, батько зліг на підвіконня й дивився.

За вікном, завітчанним жовтявим блиском осіннього сонця, лежало підвладне йому місто. Підвладне — він чув це й посміхнувся. І нащо ховати від себе, що він великий? Це місто будовано століттями, а в кінці століть прийшов він і може знищити його чи залишити. І хіба ім'я його не котиться степами, несучи жах, руїну і разом давню свіжину землі? Хіба не поставлено його міцно на прапорах і не накреслено на вічних сторінках історії?

Його ім'я! Воно було. Він розсипав його, як росу на поля, воно зійшло буйно, він бачив його скрізь, а сам утратив. Та й сам він хто, оповитий химерного гірляндою легенд? Він посміхнувся. Хто він? Він хтось, що повстав з темних глибин землі, щоб промайнути забутим огнем далеких днів.

Велич огортала його. Нестір випростувався, вищав, обличчя йому овівав солодкий легіт самозакохання. Порив могутньої волі обіймав його.

Він гукнув на значкового й сказав:

— Хай хлопці погуляють.

Далі він прийняв цілу делегацію від залізниць. Вони сказали, що залізниця є річ потрібна, що її треба підтримати й налагодити.

Махно відповів:

— Налажуйте, я не проти. Тільки мені не нужно — у мене тачанки.

Потім зайшла Ксана. Вона була спокійніша за всіх одвідувачів. Бо ті приходили просити, вона — тільки бачити. Бачити його — це була найтаємніша її мрія, найглибше прагнення решток її душі. Вона не мислила про це, а жила ради цього. Бо він прийшов і так нагло змінив річище її життя, сказав водам його зійти на шляхи, залляті кров'ю. Він прилучив її до свого таємничого походу по землі, і волю його вона скрізь почувала: він був її невиразні кошмари, нерухомість її очей і дотики тонких пучок до обличчя.

Махно зустрів її ввічливо.

— Сідайте, — мовив він, — кажіть, яке діло.

Ксана мовчала. Вона хутко оглянула його й спустила очі, свідомо його близькості й сили, що непереможно від нього віє. А Нестір тихо посміхнувся. Йому не первина було, що прихо-

дять інтелігентки. Але це була незвичайна. Він не бачив ще таких тонких рис, ніжного профілю, блідих шляхетних рук. Вона така неподібна була до повії, що він у ночі застрелив.

Нестір Махно нахилився й мовив:

— Приходь увечері сюди. Я буду. Тебе пропустять.

Вона не йшла. Він узяв її руку й поплескав своєю долонею:

— Иди, дурненька. Я зараз занят.

— Да, я прийду, — відповіла вона.

**

Готель „Асторія” був уже далеко позаду. Ксана, йдучи додому, стиснула руку, де горів його дотик. Найдорожчий образ мінився в її душі тисячами відбитків, мов серед чарівних дзеркал. Їй здавалося вже, що вона бачила була переможника в своїх юнацьких снах, коли вперше прокидалося тремтіння її грудей. Все життя її, що було, схилилося перед заповідним, що має бути. Серед блілого дня, в схоłodнілих проміннях осени розцвітала її остання любов.

То не була жага. Коли прийде вечір цього дня, вона гладитиме його закинута назад волосся й дивитиметься вглиб його могутніх очей. Він лежатиме їй на радісних колінах і тихо розповість у тьмяних присмерках дивну історію свого життя. Він розкриє в її обіймах таємниці своєї сили і ті сховані джерела, що живлять його волю. Вона відчуватиме його серце, напоєне хвилями чужої крові, що він мусив пролити, щоб бути. І смертельна рука його спочине на її плечі, оповита великою ніжністю, що створила вона з жаху і болю.

Назустріч їй проїхала махнівська сотня, недбало кинувши повіддя на гриву. Вони співали свій гімн, оповіщаючи принишклому місту свою програму, тактику й мету:

Ой, яблучко,
куда котишся?
До Махна попадьош
не воротисься...

**
*

Хлопці почали гуляти.

З тачанок скинули кулемети, і вони поволі, від будинка до будинка переїздивши, сповнялися рухомим майном, найбільше одежею. Її махновці любили. Вона вабила їх незвичайним своїм кроєм, своєю притаманністю панству. Брудні, веселі чубаті хлопці натягали на чоботи європейські штани, а на кремезні плечі — піджаки й візитки. Жадоба колекціонерів охоплювала їх, на костюм вони одягали ще костюм, зневажаючи розміри, а поверх, наопашки брали м'які кожухи й жіночі ротонди. Вони ходили грубезні, надмухані пишнотами вбрання, а проте поважні й суворі.

Білизна міських жінок чарувала їх своєю дивною м'якістю і мереживом. Коли розпадалися перед ними гардероби й комоди, вони брали в руки тонкі пахучі сорочки, прозорі панталони, розгортали їх, роздивлялись їх на світло, невиразно відчуваючи, що й кохання тут таїть їм незнані насолоди. Вони ховали їх по кешенях, мов любовні талісмани.

Ще любили вони золото й срібло, бо воно дає хвилини щастя й владу над людьми. Їхні пальці ясніли десятками каблучок, до нагаїв

вони чіпляли годинники й ланцюжки. Килимами й сибірськими хустками вони кульбачили коні, мов східні володарі перед походом. А все інше склали жужмом на тачанки.

За яких дві години велике грабування почало обертатись на звичайну працю й мирне видовисько. Тачанки загонами охопили квартали, пересуваючись від розкішних помешкань купців, фабрикантів до скромних притулків пересічних людей. І ніхто не опирався вже й не лементував. Це було масове й фатальне. Грабований будинок оточала юрба цікавих, що серед них були й уже пограбовані; дехто заходив і в середину подивитись, як це відбувається. Сміхи й дотепи прикрашали порівняння багатств. Вряди-годи, коли витягали з будинку приховані лантухи цукру, борошна, сувої мануфактури, ящики чобіт, — переможники гукали:

— Егей, сюди!

І починався розподіл. Сварилися бабусі, простягаючи хусточки на цукор, верещала дівта, чоловіки приймали дарунки в картузи й капелюхи. Це був казковий час, коли хлопчачки знаходили по вулицях загорнені в ганчірку гроші, а дівчата, йдучи повз, одержували несподівано коралі й панчохи з щедрих рук переможників.

Цей день записано на скрижалях міста, що знало чотирнадцять влад перед тим і багато потому. Кам'яне й гордовите, оселя культури і зверхности, воно навколішках приймало ганьбу від буйного села, що залило його вулиці. Село вийшло з своїх мазанок і стріх, поклато руку на той незрозумілий механізм, звідки йшли усі накази, куди возилось податки, де жили дідичі, лунала чужа мова й зникав вихований у степах хліб. Село прийшло один раз могутне і місто

стенулося з палкого подиху степів, здавалось уже підвладних назавсіди. А от сталася третя революція — похід села на місто.

Андрій Петрович стояв на порозі своєї кімнати й дивився. Двоє махнівців у шапках розкидали його книжки, витягали брудну білизну з кошика, що під ліжком. Один сіпнув скатертину, що віддавна прикрашала покалічений стіл, — і єдина склянка, вірна подруга господарева, дзвінко загинула на підлозі. Тоді білявий хлопець запхнув білизну під ліжко й промовив:

— Так. Значить, кончай.

Він видобув з-за халяви срібний портсигар і закурив.

— А де живе поміщиця Васюкова? — спитав він у Андрія Петровича.

— Не знаю, — відповів той, — не чув.

— Да. Значить виїхала.

По інших кімнатах теж кінчали. В помешканні урядовця пошт і телеграфів не було цінних речей, тим то брали все вряд — серветки, ложки, подушки. З трьох крісел безжально зідрали оксамит і лишили їх голими посеред хати, ще звалено грубу — шукали скарбів. Марта Данилівна сиділа на лавці біля буржуйки ввесь час, поки десятеро легінів патрали її кімнати. Під грюкіт шаф і чобіт вона часом схоплювалась і знову сідала. Їй раптом займалось бажання впасти навколішки й багати. Хлопці гукали, лаялись, торохкотіли посудом, а вона сиділа, тримаючи на грудях руку.

Григорій Опанасович стояв у кутку. З кожною зрушеною річчю і перекинутим стільцем у нього холонула кров. Жах обіймав його. Мовчазний завсіди, він стримував себе, щоб не завити, щоб не кинутись і не здушити чийогось

ворожого горла. Потім він зблід і знесилів. А коли почали розходитись, Григорій Опанасович з новою силою зрозумів, що все кінчилося, що ніколи не повернути йому плодів своєї праці, і мрії його потрощено назавсіди, і немає вже життя, тільки непотрібні обдерті дні. Він бачив — один з махнівців поніс його пальто. Розпач хитнув його, він кинувся й забубонів:

— Моє пальто... моє...

Його очі блимали, слова бовкнули глухо, і руку він простяг, як голодний жебрак. Тоді хтось промовив:

— Оддай, Мишко. Це їхнє.

До ніг йому кинуто пальто. Він підняв його й надів. Холодні судороги зігнули йому пальці. Він сів на розпанахане ліжко, загортався в пальто і згинався.

Всі пішли. В порожніх хатах поволі осідав сполоханий пил. За вікнами темнішав день, крізь відчинені двері котилися холодні передвечірні подихи. Григорій Опанасович сидів, зловісна тиша проймала його тіло німим холодом і тремтінням.

Марта Данилівна підійшла до нього й сказала :

— Що вони зробили... Подивись, що вони зробили...

Вона стисла руками груди й прошепотіла:

— Альшо, чого ти не захистив нас? Ти ж рідний, ти ж син...

Вона замовкла й стояла. Григорій Опанасович підвів голову і дивився на неї. У присмерках, що гусли й насувалися, він виразно бачив блідоту її обличчя, зморшки і погаслі очі. Він згадав колишню Марточку на станції й себе. Там почалося їхнє тихе кохання на платформі, коли

гаснули ліхтарі після вечірнього потягу. Потім вона родила дітей, а він працював. Життя було таке гарне... Він затулив обличчя руками, припав до матрацу й заплакав голосно, як ображена дитина, хлипаючи й захлинаючись.

Повернувся Колька.

— Кришка. Повезли — сказав він.

Почувши, як плаче батько, він спинився. В батькових стогонах він уперше відчув глибоке гнітюче горе. Він поляскав батька рукою по плечі:

— Папко, брось! Ну, забрали — й хай. Велике діло — проживем. Будемо вдвох робити... Папко! — Він подумав і додав:

— Службу покинь. Будемо спекулянчити. Компанію наберемо. Не плач!

Він справді почував себе бадьоро. Батько й мама, що командували ним раз-у-раз, тепер такі безпорадні. Він візьметься до праці, годі вчитись і байдикувати! Тепер такий час, що коли не подбаєш за себе, то й помирай. Та й батьки вже старі. Важливість хвилини надавала йому спокою і певности.

— От ви й не подивились, що осталось. Де сірники?

Колька здобув десь сірники, взяв каганця й розпочав господарські оглядини.

— Тарілка... спідниця... моя сорочка... — бубонів він десь.

Андрій Петрович тим часом прибрав у своїй кімнаті. Всі книжки знову лежали на своїх місцях, ліжко застелено, сміття заметено. Старий запалив моргалку й оглянув хату. Вона була убога, а бадьора.

За бурхливих подій цього дня він утратив тільки шапку свою — вона вподобалась, — та

склянку. Але він мав ще картуза та глиняний кухлик і не вбачав нічого небезпечного в своєму становищі.

За цей день вийшло ще газет. На друковане слово проголошено волю — от з'явилися газети всіх напрямків. Це був несподіваний розцвіт преси, коли за десять верстов від міста лунали бої.

Андрій Петрович поволі проглядав їх. Вони цікаві були своєю одноманітністю, — кожен запевняв, що саме він є найбільший приятель народові, й тільки він має ліки зробити його щасливим.

— От, — думав старий, — які гарні рецепти, і як багато вмирає від них людей.

Зайшов Колька.

— Дядьку Андрію! — заклопотано сказав він, — там з Ксаною не гаразд.

Про Ксану всі забули.

— Що їй? — спитав старий.

Колька повів його до комірки при кухні, де складали непотреб усякий — порожні пляшки, битий посуд, ганчір'я.

— Вона тут?

Колька черкнув сірника. Долі, захиливши на спину голову, розкинувши руки, зігнувши голі коліна, лежала Ксана потворною купою зганьбленого тіла.

СИН

Васюренко зліз із п'латформи, заваленої залізником, і почав обтрушуватися. Його сірі полотняні штани стали брудно-червоні від залізничного пилу й він даремно бив себе по колінах своєю великою, схудлою рукою.

— Доведеться на річці випрати, — подумав він і одійшов на бік. Йому не хотілось іти геть, поки не рушить потяг. Він любив машини, зокрема паротяги. Химерно вигадано — само себе везе, ще й вагони тягне. А цей потяг він чекав був так довго у місті — аж півтори доби, валяючись у бруді коло станції, блукаючись як неприкаяний, вздовж і поперек рейок, влаштовуючись раптом спати, то зненацька зриваючись на тремтячі ноги з наболілим бажанням податись геть далеко, світ-за-очі, і заблудитися, і померти. Але він знову сідав накарачки і з обважнілою головою водив язиком по губах, що запеклися й щеміли. Він міг би напитись води, але знав, що ту воду йому викине з середини.

Часом його й без води починало нудити; весь світ брався в його очах червоними, страшними колами і під горло котилась огидна гикавка. Він лягав тоді на спину й починав звільна дихати, примруживши очі. Проте йому пощастило

витримати цілий день, з'ївши тільки вранці шматочок хліба, з долоню завбільшки.

І тільки коли вечір минув і ніч прийшла — пригрюкотів оцей потяг і забрав його, виснаженого з безсоння й голоду, ніби міцно задуманого. Але він ще мав у собі досить сили, хоч м'язи його були ніби павутинням оповиті. Додому ще було йти п'ятнадцять верстов. Він тепер не буде такий дурний, щоб їсти вранці. Це дурниця — потім мучитись цілий день. Краще потерпіти до обіду, а там до вечора мабуть легше буде.

Потяг загув і рушив. Васюренко провів його очима за горбок і повернувся йти. Тільки тепер він побачив у кутку коло станції свого шуряка, Олексу Корнійчука, що сидів у гурті ще п'ятьох селян на купі повних лантухів. Вони теж вернулись цим потягом. Серце його затіпалось млосно, стискуючись у безнадії й заздрості. Підійшовши до них, він побачив, що вони їдять сало з хлібом.

— Здорові були, — привітався Васюренко.

Корнійчук підвів до його голову й засміявся.

— І ти тут? — спитав він; — яким це вітром?

— У городі був, — сказав Васюренко; — їздив дещо спродати. З останнього. Та тільки... — він махнув рукою: — бодай не жити! Брав спідницю материну дівочу, брав сорочку свою вишивану, брав граблі й лопату, а ось що маю.

Він показав паляницю, що тримав її під пахвою. Корнійчук посміхнувся всім своїм голеним обличчям.

— А ми аж у Полтавщину забились були... Еге, як там дядьки живуть! Ти, хлопче, мабуть, і забув про таке життя. Там не собачину, а сви-

нятину в борщ кладуть, а хліб, хлопче, не з макухи, ні, ні! Ну, й наміняди, не диво, — він ударив рукою по лантухові, на якому сидів.

Васюренко похмурно дивився на Корнійчука, на гурт, на лантухи — в них він почував чисте, добірне зерно. В його заворушилася думка, що сестра, Марійка, хоч клуночок принесе йому того зерна... Та ні, що там надіятись! Не така вона, не такий Олекса, щоб дати! Він швидче себе дасть зарізати, ніж поступиться хоч зернятком.

А Корнійчук провадив:

— Туди б тобі, хлопче, податися на заробітки. Там робітників потрібно, о, ще й як! Заробив би собі добре. Чого тут нидіти?

— А мати? — понуро спитав Васюренко.

— О! — здивувався Корнійчук; — та хіба вона не померла?

— Ще слабують...

— Живуча з біса стара Васюриха! Ну, та й їй не два віки жити, — як помре, то згадай моє слово, мандруй на Полтавщину. Там і заробиш, і дівчину собі знайдеш. А й красуні єсть, нехай їм тряся! Як заведе пісню, так і в старого серце затіпається!

Корнійчук хляснув парубка по нозі й за тим узявся до сала. Васюренко стояв, похиливши голову.

— Піду я вже, — промовив він врешті.

— Так ти скажи моему Василеві, щоб виїхав. От і добре, добродії, йти нікому не треба. А тож просто хоч жеребок кидай, кому йти.

Васюренко обійшов станцію і вийшов на великий шлях. Сонце вже високо підбилось і починало парити. Жовтий, мертвий степ розлігся перед ним, скільки сягало око. Він посунув повз

вигорілі ниви, що світили миршавими стовбурцями занедбаного хліба. Здебільшого їх не кошено навіть на сіно. І щодалі він заглиблювався у степи, то більша тиша й спека огортала його. Навіть коники не сюркали, не літала мушва. Безкрая палюча жовтизна різала очі. Він ішов ніби на руїнах великої пожежі, де огонь знищив усе рідне й близьке, де навіть спалено частину його серця.

Одійшовши з чотири верстви од станції, він побачив коло шляху зв'язаного мотузом чоловіка, що лежав собі непорушно. Нахилившись до нього, Васюренко пізнав свого земляка, Степана Безрукавого. Ножа не було й парубок зубами розв'язав вузли; дядько Степан тільки стогнав.

— Що це вам, дядьку? — спитав Васюренко, — хто це вас так? Я аж злякався, побачивши.

— Ой, не питай, хлопче! — стогнав Безрукавий, розминаючи ноги та руки: — на цій мотузці й повіситись... Всього рішили, всього, як єсть...

Він надсилу підвівся і пильно озирнувся. В канаві около шляху лежала перепічка, чорна, як земля. Безрукавий схопив її, одломив половину й жадібно почав запихатися. Васюренкове серце йойкнуло, раптом бризнула йому в рот слина й він одвернувся.

Дядько Степан мовчки сопів, ковтаючи зашкарублі шматки. З'ївши половину перепічки, він з жалем подивився на другу половину й засунув її за пазуху. Потім видобув із кишені книжку, одірвав клапоть, витрусив із заялозеного кисету решту тютюну, досипав трохи сухого зілля, що валялося долі, й скрутив цигарку.

— Огню немає?

— Ні.

Васюренко сів біля його й витер рукавом на шії піт.

Дядько Степан зітхнув і розказав:

— Ти ж знаєш, хлопче, крім жінки п'ять ротів маю, та все добрі роти, молоді, та все хлопці, як ті каченята ненажерливі. З'їли пшеничку, з'їли ячмінь — не розвиднюється нам. Діти на гвалт кричать, жінці хліб увижатися став... Здохла кобила — зварили юшку. Перший раз їли — ригали, другий раз ригали, а на третій — пішло. Та чи на довго? Почав я розумом розкидати — другу кобилу різати треба, однаково хитається. А тут жінка в одну душу — забирай усе на воза, їдь куди знаєш, може хліба наміняєш: Видима річ — жінка. Винесли все з хати, запряг я кобилу — не тягне. Приробив я з боку посторонку, надів шлейку собі на плечі — поїхали ми. Ой, хлопче, муки прийняв я! Пилюка очі засипає, коліна підгинаються, а я тягну, тільки плююся. А виміняв таки пудів з десятків зерна і кобилу напас, кобила моя вже хвостом хвицає, сама тягне. Ну, думаю, радість везу, а далі ще може розстараюся. Дурень думкою багатіє. Позавчора вночі їдемо, я на возі куняю, кобила сама путь веде. І не зчувся, і не крикнув, як зв'язано мене — хто — не бачив, ніч, бач, глупа була. Кинули мене коло шляху, а ще хтось гукнув — дай йому щось — так оце перепічка. Війкнули на кобилу й поторохкотіли. Я почав гукати — вбийте мене — а вже не почувли мабуть. Лежав день цілий, пролежав ніч, ноги затекли чисто, а оце ти визволив мене, та не знаю, чи дякувати.

— А з обличчя їх не примітили? — спитав Васюренко.

— Де там з обличчя! Ніч, кажу, глупісінька була.

Дядько Степан мовчки посмоктав незапалену цигарку й сплюнув.

— Чого я не передумав, отут лежачи! Мав час, спати не хотілось. Стара Кандзюбиха каже: од Бога. А люди й вуха розвісили. А я собі гадаю — ми як бур'ян при дорозі, як реп'яхи. Ростемо собі, поки дощ іде, а сонце впече — жовкнемо, гинемо. Дурниця ми. Тільки гонору в нас багато. Та чого не гонорувати, коли їсти маєш? А скільки їх по селах швендяє високогонористих городян, цебто, що гукали: ми! ми! Он у Піщанському млині за сторожа прохвесор служить, десять, кажуть, мов, і татарську, знає. А нема чого кусати — й науку, хлопче, кинув. Збило їм гонор усім; видно, що ми — так собі, тьху — вітер повіє, ми й котимось. Еге, якби Бог був, не так було б!

— Так по-вашому й жити не треба? — спитав Васюренко.

— Авжеж, хлопче, видима річ! Тільки звичка у нас погана. Ось хоч би й я — звик тютюн уживати. І знаю, що чорт-зна що, а ось нема запалити — і ссе мене. І життя, як тютюн: куриш — гірке, а після його дим вітер носить.

Васюренко раптом схопився.

— Ой, дядьку, — гукнув він, — ходімо додому!

— Ну, та й пече, — промовив дядько Степан, поволі підводячись; — бачив я таке скло, що як настановити його проти сонця, так можна цигарку запалити. Добра річ!

Знову розгорнулись перед ними висохлі лани; дрібний пил, злітаючи з-під ніг, обсіпав їх, мов іскрами, гаряче повітря душило груди.

— Го-го! — гукнув дядько Степан. — Пам'ятаєш, хлопче, приїздив торік агітатор. Кричав, що ми, мовляв, машиною оратимем, машиною й дошу напустимо. А де він, сукин син, тепер із своєю машиною? Бога, кажуть немає, а самі в боженята пнуться.

Далі вони йшли мовчки. На околиці села, коли вони розходились, дядько Степан сумно сказав:

— Висипалась моя цигарка. Ех!

Васюренко простував до своєї хати, не зустрічаючи нікого по дорозі. Так само, як у степу, в селі було порожньо, тихо й пекучо. Він минав хати з зачиненими віконницями, з заваленими клунями, з дворами, порослими лободою. В повітрі був тільки задушливий пил, що повстав з-під ніг; ані брехіт собак, ані рохкання свиней, ні людський гомін не хвилював того задушливого пилу; а з-переду, на чистому обрію село вирізнялось, як намальована бездушна картина.

Коли він був уже близько хати, з бічної вулиці повільною ходою пройшла стара Кандзюбиха, простуючи до зборні. Там тепер зосередилось життя села. Аж зранку чоловіки з люльками, часом порожніми, жінки з дітьми лишали свої хати, де не було праці й хліба, де було моторошно з повільного вмирання, — і сходились до зборні. Там з дня на день точились однонамітні розмови про голод, про лиху долю, ще те, що сіяти нічого і нічим, обговорювано новини, якщо вони були, а коли ні, то й так обходились.

Стара Кандзюбиха, якій було вже коло сотні років, теж щодня одвідувала зборню. Там вона повчала молодичь та й чоловіків, коли ті її слухали.

Васюренко зайшов у своє подвір'я. Його хата була така стара, що її довелося підперти кілками, „взяти в рямці”, як сміявся небіжчик волосний писар. Поруч неї стояв напівзавалений льох, а клуню він давно вже продав на дрова за пуд ячменю добрим людям. В сінях було темно й прохолодно; він спинився й глибоко вдихнув у себе вогкувате повітря. А в хаті густий сморід, важчий за розпечений вуличний пил, ударив йому в голову й він мимоволі затримав віддих. Його вмить занудило, спазми здушили горло й перед очима поплили червоні кола. Він прихилився до стінки.

Слабий голос тихо запитав:

— А хто там... Ох...

Васюренко не зразу відповів; спазми вив'ялили його й важка подорож зараз дала себе чути. Ноги його тремтіли, руки звисли і він стояв, прихилений до стінки, ковтаючи повітря.

— Це я, мамо, — врешті вимовив він.

Не було навіть на чому сісти. Стільці, лави, стіл, скриню давно вже продано за час довгої хвороби господині. Ніби випадком потрапили люди в цю порожнечу і зараз підуть геть, лишаючи подерті стіни, роззявлену піч і рештки паперових окрас, що безладно звисали із стелі.

Васюренко підійшов до полу, де лежала мати, й сів коло неї.

— Зморився, — промовив він, мов перепрошуючи; — ніч не спав, іти далеко... Хліба привіз. А ви як? Чи приходила Марійка?

Мати довго не відповідала. І Васюренко подумав, що Марійка таки приходила, годувала матір, опорядкувала її, і він почав умить марити, що вона й далі приходитиме, а може й зовсім візьме матір до себе. Аж ось хвора прошепотіла:

— Не було...

Так. Не приходила дочка до матері і не прийшла. Проклята багатійка.

— Мамо, — сказав він, — я розмочу хліба, а ви поїсте. А тоді скинете все, я заберу й постіль на річку прати. Тут задуха. Та разом і риби може піймаю вам на юшку.

Мати мовчала. Вже вісім місяців вона лежала висухла, залякла, півнепритомна, без руху, тихо стогнучи вдень і вночі. Часом вона не пізнавала й сина; байдуже приймала їжу, коли їй давано в рот, і ніколи не прохала сама. На полу, в купі хабоття її зовсім не примітно було, і для всіх вона й справді не існувала. Тільки син почував на собі вагу її мертвого життя.

**
**

Васюренко пішов до двору свого шуряка, Корнійчука. Перейшов великий шлях, вузьку бічну вулицю й спинився коло хати з бляшаним дахом і мальованими віконницями. Гарна хата, а багато клопоту мав через неї Олекса. Хоч хто наступав був — його хату під штаб брано. А за клунею розстріляно двох гетьманців, шістьох махновців та трьох комуністів. Довго кров видно було, діти ходили дивитись.

На подвір'ї не було нікого, і Васюренко зайшов у сіни. Тільки-но рипнули двері, з-за хати вибігла Марійка.

— Це ти?! — гукнула вона; — ой, Боже мій, що то як нема собаки! Я за хатою дитину колишу — в хаті дихати нічим — а тут у хату простісінько йди й бери, що хоч. Кудись хлопці повіялись... Сірка нашого вкрадено, знаю й хто: Зінченки прокляті з'їли його, сама бачила його хвоста у їх за клунею. От злидні, прости Гос-

поди! А вчора одвихнулась до льоху, дивлюсь — Грицаєнків Юрко окраєць хліба з хати тягне. Аж за городами його, сукиного сина, нагнала, чисто руки покусав, як одіймала. Вернулась — уже в мого Серйоги дівтора хліб одібрала. Одна мука, прости Господи!

— Оце я прийшов сповістити, — сказав Васюренко, — був я на станції, так і Олекса там. Казав виїхати кіньми, та щоб і іншим переказали.

Марійка кинулась гукати хлопця з кіньми:

— Василю, Василю, веди коні!

Васюренко сів на призьбі. Не кличе його Марійка до хати. Боїться, щоб їсти не попрохав.

Коли віз заторохкотів з двору, Марійка ніби знову помітила брата.

— Ти ще тут? — спитала вона. — Треба хату замкнути, піду дитину люляти — щоб не зайшов хто.

— Марійко, — сказав Васюренко: — ходив я в город, на останнє виміняв паляницю. Прийшов я, матір нагодував. А чи надовго стане? Все виніс — порожня хата, а я оце — як єсть. Олекса зерно привіз — позичте пуд. Я одроблю вдвічі. Здоровий я, тільки змарнів тепер. Не вік голоду бути — уродить, заживемо. Сама знаєш, який я робітник, еге, як робив був! Позич, Марійко! Не для мене це — для матері прося.

— Пуд зерна! — гукнула Марійка. — Господи помилуй, де ж у нас ті пуди! Четверо дітей з голоду пухнуть, напозичались так, що коні скоро продаватимем. Та чи тобі замакітрилось — отаке сказати: дайте пуд зерна. Вигадали люди, що у нас єсть, а ти й собі! Ну, та то сторонні, їм рота не замажеш, а ти ж рідний, теж базікаєш. Діждала од брата, прости Господи!

— З матір'ю останнім поділитися треба, — сказав Васюренко, не підводячи очей. — А ти хоч зернятко хліба дала?

Марійка мов не дочула останніх слів; вона похитала головою.

— Всі кажуть і я скажу: погано ти з матір'ю робиш! Не малий ти, слава Богу, двадцять три маєш, а як дитина. Матір Бог кличе, а ти її нагло на світі держиш. Мучиш ти її, гріх тобі, Грицю. Не просить вона їсти, а ти її запихаєш. Та чи вона тобі рідніша, ніж мені, чи як? А бачу я — Божа тут воля, гріх великий проти Бога йти, — Марійка витерла сльози: — дай їй спокійно померти...

Васюренко посміхнувся й махнув рукою.

— То значить, як матір помирає, так придушити її? Так як Володченко жінку, або Петриха дитину?

Він підвівся й глянув на сестру — бач, яка гладка, до кісточки не щипнеш!

— Ти ще про Бога згадуєш... Та як він бачить з неба, то покарає тебе за скнарість.

Марійка перехристилась.

— Хай мене Бог боронить од твоєї лютости!

Васюренко пішов геть. Не діжде вона, щоб він ще просив її. Ех, недурно ото пишуть на куркулів — не душі, а залізо, камінь твердий.

Він поволі простував до своєї хати. Оце вже дійшов він до краю, нікуди далі. Хе, паляниця на двох — це не надовго! А більше немає, і взяти ніде.

Коло хати Андрія Чоботаря він спинився й скинув подраний картуз: Андрій з жінкою вносили на кладовище своїх хлопців. Зробили мари з ліси, поклали їх, непокритих, і несуть удвох.

— Коли померли? — спитав Васюренко.

— Одно вчора ввечері, а друге сьогодні зрання...

— Та оце поспішаємо, — промовила жінка; — бо кажуть, сьогодні батюшка ходитиме на могилках, похованих гуртом запечатуватиме.

— Он воно як, — зітхнув Андрій; — несемо... а нас хто нестиме? Так і згинемо в хаті. Ворушись, Парасю!

Вони рушили.

Вдома Васюренко сів за хатою в холодку — ой, спека люта, останні сили потом сходять! А він уже й так був знесилений до краю; зомліли руки, обважніли ноги, тіло було мляве і якесь гидке. Було вже за полудень, і він з'їв трохи хліба. Його занудило й він мусів лягти під хатою на спину. Так лежав він довго — вже сонце схилилось на захід, а він лежав. Очей не заплющував, під голову підклав руки — і думати не думав, і спати не спав. Було тихо, невітряно, навіть у затінку душно, і вуличний пил, здавалось, туманом стелився перед очима. Було тихо. Тільки раз затупали коні й поторохкотіло — їхали з станції Корнійчук і інші.

Коли сонце заходило, йому здавалося, що він трохи збадьорішав. Хотів підвестися, але з самої думки про це тіло його защеміло. Він зітхнув і почав засипати — потроху, поволі.

**
*

Вранці Васюренко прокинувся пізно — сонце вже добре зійшло. Довгий сон не зміцнив його, тільки ще більше розв'ялив і розсотав йому тіло. В голові йому стукотіло й руки тремтіли. В середині смоктало, тягло, живіт ніби підвело аж

до горла. З рота йому пашило гнилизною, і він гикав, почувавочи той сморід. Хотів плювати, але слини не було.

Хитаючись, він пішов у хату. Дикою, страшною видалася йому порожнеча хати, бруд і ледве чутні зітхання матері. Повітря було мов цвіла вода — здавалось, то сморід з його рота залив хату. Васюренко спинився й узявся за косяк дверей; вся хата потьмарніла перед ним і поплила від нього далеко геть.

— Оце каюк мені, — подумав він, заплющуючи очі.

Проте, він ще мав у собі сили. Він підійшов до полу і сів, хоч голову йому шматувало.

— Мамо, — промовив він.

Хвора надсилу повернула до його голову. На його глянули байдужі загуслі очі з жовтого, аж синього обличчя; над очима, ковтуном збившись, звисало нечісане сиве волосся, а посередині безладною діркою чорнів на обличчі розтулений рот. Васюренкові здавалося, що мати дивиться ротом, а не очима. Ніщо не нагадувало йому матір, ні колишнього життя коло неї, ні її турбот, ані праці. Все чуже було в її зморшках, у загостреному носі й у ниточках, що звисали з її плечей замість рук.

— Мамо, їстимете? — спитав Васюренко.

Хвора не ворухнулася; вона лежала на спині й очі дивилися, не моргаючи. Тоді парубок одломив трохи хліба, намочив у воді й поклав їй у рот.

— Мамо, ковтайте! — гукнув він.

Хвора поволі ковтнула й безгучно заворушила губами.

— Мамо, ковтайте! — гукнув він знову.

Спочатку він байдуже подавав матері хліб.

А далі почав відчувати серед хатньої задухи чисту, прекрасну пахощ розмоченого хліба. Ця запашність залоскотала йому душу, і він вдихнув її на повні легені; він нахилився над паляницею й понюхав її зблизька — розкішні, п'янючі струмки повставали з-над неї. Він затремтів; слина буйно ринула йому в рот, він не спльовував її, і вона падала тягучими краплями з підборіддя на груди.

— Вже час і мені їсти, — з захватом думав він; — раз на день, уже час...

Васюренко одломив шматок, поклав собі в рот і довго жував, не ковтаючи; а далі почав ковтати швидко, захлипаючись, і з кожним ковтком лились йому в середину спокій і сила. Він заспокоювався, яснішала його голова.

— Здоровий я, — гадав він, — хто з хлопців виходив проти мене на вулиці? Оце тільки трохи занепав. Гей, якби не мати — хіба пропадав би? На Полтавщину чи Київщину подався б, скрізь зароблю. Мати приборкала мене — тут нічого не вдієш. Я не Марійка й не Володченко, щоб людей душити. Матір догляну — таке діло.

І дедалі, то легше ставало йому й спокійніше. Приспані голодом мрії огортали його. Він гадав про машину, якою можна напустити дощ. Що таку машину можна збудувати — він був того певний. Йому уявлявся величезний паровик, може сто разів більший за паротяг, яким він приїхав, і довга-довжезна дуда, і встромлено її аж у окіян. По тій дуді тягне воду сюди, а тут її кидає догори й вона падає дощем. Під ним красуються ниви, наливають зерно, хилять додолу важкий колос... А дядько Степан каже, — що ми — дурниця, так собі — плюнь та розітри. А потяг — теж тьху? А ероплан? А лістриче-

ство? О, він читав, — скрізь лістричество буде. Та тільки ж народ — хоч кілок на голові теши. Он Тиміш Удовенко, що пана вигонив був та з червоною хусткою через груди ходив, про свободу кричав — тепер собі до комерції взявся, по хліб їздить та каже:

— Чого це ви, люди добрі, не зберетесь та не всипете мені гарячих коло зборні за те, що я вас із пантелику збивав?

А вчитель каже:

— Комуна — це дуля тобі під ніс.

Дурний народ! Хліба хай дадуть, кажуть. Без комуни жили. Скрізь про смерть... Мале й старе — смерть, смерть. Мов нічого на світі немає. А самі на місці сидять — ну, й косить їх...

— Дурні, — голосно промовив він і примітив щось непевне. Він злякано підвівся й озирнувся навкруги. Коло його, замість учора початої паляниці, лежав тільки невеличкий обламаний краєць. Він не вірив своїм очам; він нахилився, заглянув під піл — чи не впав бува де шматок. Не було, не було. Це він з'їв паляницю, не помічаючи за думками. Жах налив йому душу; він стояв, мов здерев'янілий.

— Падлюка я, — шепотів він; — падлюка, стерво. Матір пограбував.

З туги, з ненависти до самого себе він аж посірів. На матір соромно було глянути, гидко було почувати урчання свого шлунку. Він махнув рукою.

— Пропадай усе!

В йому мов щось урвалось і стало йому байдуже. Поволі він витяг з-під матері лахміття, взяв удочку і накопав черви; черви були глибоко й він довго колупав ціпком суху землю. Потім

він пішов до річки. Спека на дворі нагнала на його ще більше байдужжя. Він ішов, як сновидя.

Ось і річка. Васюренко спинився. Вода лежала перед ним спокійна, нерухома, одбиваючи на своїй рівнині так само завмерле безхмарне небо. Пісок і камінь пекли ноги.

Він роздягся й почав прати. Без жалю бив жовте, аж руде з бруду дрантя об камінь, тер піском і полоскав. Потім повісив його на каміннях сохнути, а сам, голий, взявся до ловитьби. Блукав з каменю на камінь, закидаючи вудочку. Один бобир піймався — він тримав його в руці, — а більше не бралось. Посохла білизна, приходили корови пити, купались діти. Васюренко кинув пійманого бобиря у воду й почвалав додому.

**
*

Вдома він не міг знайти собі місця. Сів за хатою, але перейшов у сіни; тут було прохолодно, і він ліг, але нудьга й безнадія були з ним поруч. Він встав і знову вийшов на подвір'я — сонце пахнуло йому просто в обличчя, над головою тягнулося небо, як розпечений килим, і навкруги була тиша та завмерлі хати.

— Та як же це я? — гадав він, — як же я не примітив? Ех, сказано: голодне-безпам'ятне.

Васюренко раз-у-раз ворушив цю думку, і дедалі тоскніше ставало йому й гидкіше. Голова його була похила й руки мляві. Він окинув оком завалений льох, бур'ян у дворі й свою хату у рямцях.

— Егей, — промовив він голосно, — приходять кінці. Хто хоч хату продати може, а мені зась.

Проте, не такий він, щоб лягти та смерти ждати. Кажуть, що з курію хоч поганий, а єсть пожиток. Борошно ялось із нього роблять. Піти, розпитатись.

Він насунув на лоба картуз і пішов до зборні.

Коло зборні, як і завжди, вся громада. Баби окремо, чоловіки самі, а часом зйдуться — тоді здійсмається галас. Так і сьогодні — всі в одній купі. Посередині стара Кандзюбиха, а проти неї дядько Степан, розпатланий, без картуза.

— Дурна ти баба, — каже він, — дожила до сивого волосу, а розуму кат-ма.

— А ти проклятий! — гукала баба, — а ти антихрист! Стороніться люди добрі, в йому сатана сидить! Підіть самі в город, подивіться. На свої очі бачила — Миколи Угодника ікона нова стала, Матері Божої — нова, і Вшестя нове. Народу — не пройдеши, а большевики нагаями розгоняють. Боже мій, ото ж чудо! Велить Бог терпіти, милость свою являє. Пригубилась я, навколішки впала, Господи, питаю, чи буде врожай? І чую — шепотить хтось: буде врожай. Ріжте мене на шматки, коли брешу!

— Та чи буде Бог з такою дурною балакати? — спитав дядько Степан.

Дядьки засміялись.

— Подихаємо, та не всі, — промовив маленький дядько Пилип; — он Тиміш роялю вже для дочки купив, учителя на музику найняв. Хвалиться, що на весну мотор купить молотити, — у мене, каже, по-європейському буде.

— Десять хат уже купив, — сумно додав хтось, — два пуди ячменю — та й хата.

Їх була ціла компанія коло зборні. Жінки їхні померли, діти теж померли чи розбіглись, хату продано за два пуди ячменю. Нащо вона,

хата, коли немає жінки, господарства, коли сам лишився, як палець? І йдуть вони з тими пудами до зборні; тут живуть ці великі вусаті сироти, поки стане їхніх пудів, а як не стане — нічого не вдієш, треба пухнути. Сьогодні один опух, завтра — другий, а за день, дивись, уже й неживий. Однесуть його на кладовище, закопають, а на його місце новий уже сирота. Не меншає їхнього братства!

Не було тут скарг, нарікання, прокльонів. Смерть приймали без жалів, не дивувалися, з неї. Вчора помер Василь, сьогодні Панас, завтра я. А такі, як дядько Пилип, так ще й глузували:

— Чи скоро, — питає, — мені амба буде?

Мучились тихо, ховаючись. Тяжко тобі — піди десь і стогни. А на людях будь веселий, не скигли. Всім важко, не тобі самому.

І так просто буває: ходить, ходить людина худа, аж кістяк стукотить, тоді, дивись, круглішати починає, соком ніби наливається, щоб із себе здійняти не може, так товщає. Тільки сиза, аж синя з лица робиться — тоді вже хоч і їсти їй дай, не pomoже. Опух — значить край, каюк. Полазить так трохи, а тоді й дуба дасть на вулиці, під тином чи коло хати — де прийдеться.

— А ось і мій спаситель! — гукнув дядько Степан на Васюренка, — здоров будь, хлопче! Як тобі йдеться?

— Погано, — відповів той, — кінці приходять. Оце хочу спитати — як його з курію хліб печуть?

— Кинь про курій, — сказав дядько Пилин, — з його тільки швидше смерть буває. Розіпре живіт, покачаєшся трохи, та й на той світ.

— Виходить, і тут не зачепишся, — промовив Васюренко.

— А нащо чіплятись? — промовив дядько Степан, — спускайся на дно. І ото чудно мені — б'ється, б'ється сердяга, а однаково витягнеться. Ти на мене подивись. Прийшов я додому, як ти мене розв'язав, аж жінку мою вже до Бога однесли. А дітей п'ятеро і біс їх не бере. Обсипали кругом, дивляться на мене. Як стуконув я кулаком по столі — тікайте, куди знаєте, щоб і духу вашого не чув! Злякались, розсипались, як миші руді. Закнув я хату й до зборні. Твій зятьок, Корнійчук, півтора пуди дає за хату, а я не беру, хай подавиться. Що мені з того пуду? Дітей не нагодую ним, знаю, що пропаду, не врятує він мене. Подохну, пойдять мене черви, оце й пожив, значить. Правда, товаришу? — він ударив по плечі дядька Пилина.

Малий дядько засміявся.

— Таке стерво й черви не їстимуть.

Стару Кандзюбиху повели молодиці вгощати — вона з того жила. Коло зборні стихало; сиділи по кілька й гомоніли тихо. Але Васюренко дізнався новини — американці, що про них давно вже балакають, таки мають завтра приїхати і їсти даватимуть малим та хворим. Ніхто тому не йняв віри. Васюренко кинувся до старости — записав матір. А староста каже:

— Багато вже попухло з американських обіцянок.

*
**

Але американці таки приїхали. Правда, не завтра, а через три дні, і не американці, а управителі з повіту. Зібрали декого з шляхетних — старосту, вчителя, Тимоша та колишнього крамаря, порадилися, та й відкрили столову. Побились баби, кому куховарити, а стара Кандзюбиха сказала:

— Не їжте, люди добрі, тії страви. Вона од диявола, бо жиди їм возять. Тьху тричі!

Коли видавали першу пайку, все село було коло громадської хати. Дали тільки тим, що їх староста записав. Дали молочної каші, хліба білого й по склянці какао. Щасливі йшли швиденько геть, а інші похмуро казали:

— Якби хоч ячмінного, та всім. Отака правда.

Казали, що староста записав, кого схотів, а себе пом'янув аж двічі. І родичів своїх, і приятелів.

Все товариство з зборні стояло тут і мовчки дивилось, аж поки кінчили видавати.

— От мудрація, — сказав дядько Пилип, — дають дітям та хворим, а ми під цю категорію не підходимо.

— А де мої діти? — промовив дядько Степан, — розвіялись, як курява, забігли десь... А воно й краще — повмирають малими, лиха не знатимуть.

Загадували дрова рубати в їдальню, але дядьки з зборні були вже на те безсилі. А дядько Степан показав на свою руку — вона була пухка, як у немовлятка, і пучки були, мов ниточками поперед'язувані. Опух дядько.

**

Васюренко похапцем ніс їжу до хати. Він чисто знемігся, стоячи в черзі, — з того дня як поласував був паляницею, й зернятка в роті не мав. Три дні постив, а шматочок матері зберігав. Його обличчя змінилося: борода поросла нерівним клоцням, очі запали і ніс став тоненький, як трісочка. Сам він якось витягся вгору й видавався над міру високим. З'явилася в його звичка — терти рукою чоло, ніби витираючи набіглий піт.

Ввійшовши до хати, Васюренко перевів дух і промовив хрипуче:

— Мамо, чуєте... дали, приніс вам...

Він на мить заплющив очі й потер долонею чоло. Йому хотілось зігнути і так ходити.

Мати не озивалась. Парубок поставив їжу на піл і нахилився над хворою — вона була нежива. Син ураз відчув мертвенну холоднечу її тіла, але ворушив її й гукав:

— Мамо, чуєте! їжа есть, їстимете... каша, хліб добрий... Мамо, чуєте?

Та мати мовчала. Васюренко випростався й махнув рукою.

— Ех, не вижила мати, не доля їй. Бідкалась увесь вік і померла під лиху годину. І їсти він їй приніс, а вже непотрібно. Не врятував він її — може якби не з'їв тоді паляниці та давав їй більше, то й додержала б. А так — пішло все прахом: ні йому, ні їй.

Васюренко сів на піл і схилив голову. В кожному куточку свого тіла він почував утому й біль. Щеміли його руки, ноги, в голові було холодно і в роті сухо. В кімнаті він був ніби сам.

Раптом він згадав про принесену їжу. Нащо їй пропадати? Мати померла, їй непотрібно, а він може з'їсти.

Васюренко взяв миску в руки й несподівано міцно стиснув її. З першого ж ковтка його охопило якесь божевілля: він рвав хліб, стогнав, хекав і припадав до миски всім обличчям. За хвилину він усе спорожнив і вилизав миску язиком. Їжа забрала йому останні сили; він упав коло полу й лежав, насолодно почувуючи млюсть свого тіла, спокій і нестому.

Надвечір він підвівся й напився води. Він був кволий, але бадьоріший. Мати померла — гей, тепер шлях перед ним! Скрізь заробить, скрізь людиною буде. Піде на Київщину, подасться на Полтавщину — матиме хліб, бо робітник він добрий, потрібний.

Він потягнувся, але руки йому опустились. Сили немає... Хіба він до роботи годиться? Хіба він лантух підійме? Хто його, такого, візьме? А дорога ще далека — підіб'ється, так і помре десь серед степу.

Сум і добре знана нудьга обгорнули його. Він згадав, що в хаті мрець, і йому моторошно стало серед присмерку. Він одчинив двері — на небі зійшов блідий місяць і над обрієм низалися зорі.

Васюренко стиснув кулака. Вперше за місяці голоду прокинулась у йому злість і здушила йому серце. Він зробився похмурий і насупив брови.

— Он воно як, — гадав він, — годував, нянькою був, а тепер померла й мене за собою тягне. Вміла мати жити й працювати, а вмерти не вміла. Е, та що й казати!

Він знав, що гине, що не животіти йому, і дика спрага до життя запалала в йому шаленим вогнем. Він хотів працювати, він почував себе розумнішим від своїх земляків, а якби ще підучитися трохи — куди там ті агітатори, що приїздили! І він мусить померти в цій хаті у рямцях? Вся істота його обурилась.

А що, якби змовчати, не казати, що мати померла? Він аж остовпів з цієї думки. Даватимуть їжу ніби для неї, а він їстиме сам. Тільки тричотири дні — і він подужчає, набереться сили і піде тоді на заробітки, виб'ється, свого дійде.

Ця думка охопила Васюренка й не пускала від себе. Тільки три дні змовчати — і він урятований.

Та тільки хіба вдержиш мерця три дні в хаті під таку спеку? На три вулиці чути буде. Винести треба тіло... Побачать? Тоді все пропало. Що робити, яку раду дати?

Він стояв замислений і ніколи не почував себе таким безсилим, нікчемним і нещасним. А жити хотілось, ой, та ще як! Три дні, три дні — і він урятований.

Васюренко гадав:

— От була мати жива, чи я не доглянув її, чи не годував до кінця? А тепер уже нема її. То не мати лежить там.

Він стояв довго, немов заляк. Місяць плив посеред неба і з-над річки котилась прохолода. Він повторював раз-у-раз:

— То вже не мати. Матері немає.

Врешті він наважився. Ввійшов у хату повним кроком, взяв мерця в обійми, виніс і кинув у завалений льох. Потім прислухався.

**
*

Другого дня Васюренко приніс собі їжу. В хаті він так злякався, що трохи не впустив миски: на полу лежала його мати. Він спинився й волосся йому најачилось. Потім він згадав, що сам уночі навмисно скрутив з хабоття опудало, щоб, хто ввійде, то здавалось, що там людина лежить.

Він поставив миски, але ляк не покинув його. Оглянув хату — вона була так само порожня, обдерта й припала пилом.

Утомлений він був страшенно. Ніч минула була чудна: він лежав і чи то думав про щось

і не міг згадати, чи просто куняв, раз-у-раз прокидаючись, а справжнього сну не було. А ночі короткі — зійшло сонце, пахнуло жаром, напекло землю; дихати нічим, паморочиться голова, хочеться лежати й лежати.

Але він підвівся — ні, він схопився. Ніколи ще серце його не билось так гостро; мов пугою різонула його думка, що він матір свою викинув як падло, як дохлу собаку. Перше бажання його було йти кудись далеко-далеко, щоб і вітер з цього краю не долітав до його. Але сил було так мало, що кожний рух болів йому.

— Куди тікати? — з жалем гадав він, — зголоднів я... Немає мені путі.

Він тер рукою чоло й насуплював брови.

Потроху він заспокоювався; вчорашнє почало видаватися йому вже не таким страшним. Не зарізає же він людину! Хто вийде синюм проти його? Ге, бачив він синів або дочок таких, як Марійка. Хто сміє йому за матір ганьби дати?

— Ой, баба я, — думав він, — та ще й баба велика.

Дурниця все це. Буде жити, працюватиме, і людям із нього користь буде. Учитиметься, книги великі читатиме, а книжку прочитаєш — мов сонце зійде. Гірко добував він науку, а таки дійшов. Раніше панам тільки було, тепер не те — тепер їхня, горопах гірких, черга прийшла.

Він знову марив про Київщину та Полтавщину. Як казав Корнійчук — не собачину, а свинятину в борщ кладуть, заробиш, парубче, добре!

Обід він узяв. А повернувся — і знову він був, мов лист осінній, в'ялий, жовтий і безпорадний. Поставив їжу на піл і сам сів коло опудала. Він був, як людина, що підняла надмірну вагу;

в йому не було ні сили, ні думки живої — все те покошене, потоптане і вітром рознесене.

День тягся довго; часом здавалося, що він і не кінчиться ніколи. Васюренко сидів зігнувшись і почував, як затікають його ноги й клянуть руки. А він і не думав уставати. В голові йому було сіро й безмежно, як уночі в степу серед снігів. Часом впливала думка, що мертвяк — уже не людина, що людина буває доти, поки жива; часом гадав про Полтавщину, де хліба багато й заробити можна — і все те невиразно, немов чуже, розтоплювалося без останку в сірині його голови.

Нечутно прийшов вечір. Васюренко помітив його, як була вже ніч. Він насилу підвівся, виринаючи з забуття, і розкидав геть накручене на полу опудало. Потім вийшов і став коло льоху.

— Совість мучить, — подумав він, — он воно що. Мучить, шматує, в'ялить мене. Пропав я.

Він сів на призьбі й схилив голову на руки. Коли він підвів голову, вже світало. Розгорнулись на сході рожеві хмаринки, заклубочились, наливаючись жаром, і зійшло сонце.

В цей день, а може на другий, — прийшла Марійка. Вона здибала брата в хаті — лежав долі й не ворушився.

— Ти ще живий? — гукнула вона.

Він підвівся й дивився на сестру, не пізнаючи.

— Чого очі вирячив? Це я, Марійка. Кажуть, мати померла, що ти не ходиш обід брати.

— Померла, — відповів він.

Марійка побачила на полу миску з кашею, какао і білий хліб. Мухи роїлись над тим чорною хмарою.

— О! — сказала вона, — оце те, що американці дають! Ану, покуштувати.

Васюренко ступнув до неї й гукнув страшним, порепаним голосом:

— Не займай! Тобі свого мало!

— Свят, свят! — Марійка перехристилась. — Тю на тебе, який скажений став! Хай йому грець, тій їжі. Ти скажи, де ти матір дів. Ти поховав її?

Він мовчав. Марійка засміялась.

— Щось ніхто не бачив, як ти її ховав... Де вона?

Він мовчав. Марійка гукнула:

— Проклятий! Ти з'їв її.

Вона побігла геть. Васюренко сів долі й похмуро дивився, як мухи споживали американську їжу.

За хвилину народ із зборні посунув до Васюренкової хати. Всі бігли подивитись — такого ще не було, щоб хто матір з'їв.

Попереду поспішала стара Кандзюбиха. Вона прибігла перша і перехристила хату:

— Спаси й сохрани нас од людожера...

Весь двір налився народом. Баби штовхались, щоб стати попереду. Переказували, що хтось бачив, як Васюренко білував матір і вночі варив з неї юшку. Догадувались, що й малий Савчин син, що пропав, пішов теж Васюренкові на печеню.

Голова сільради постукав ціпком у двері.

— Виходь.

Васюренко вийшов і спинився на порозі, держучись за двері. Всі ойкнули — він повстав ніби з домовини, сухий, згорблений, якийсь покручений, мов корч.

— Признавайся, ти з'їв матір? — гукнув голова.

— Ні, — відповів Васюренко, — вона сама померла, а я викинув її у льох.

— Бреше, бреше, — загомоніли навкруги.

Голова сільради звелів оглянути льох. Там справді лежало тіло.

— Ти на що так зробив? Ти знаєш, як строго тепер нащот мертвяків? Щоб зарази не було! Тобі ліньки було поховати!

Баби були невдоволені. Казали, що Васюренко вже добре матір об'їв, а сьогодні вночі докінчив би, так оце перебили.

— Щоб ти мені льох закидав! Щоб мені тут зарази не було. Чуєш?

Васюренко похитав головою.

— Ні, — промовив він, — не сила вже мені. Голова сільради ударив його ціпком.

— От, злодюга! То це я мушу робити?

Натовп розходився. Стара Кандзюбиха казала, що це місце треба посвятити.

1923.

ПРОБЛЕМА ХЛІБА

Немає нічого хибнішого, як ототожнювати ідею твору з думками автора. На жаль, читач і критика слабкують на цю недоречну хворобу. Тут я якнайрішучіше застерігаюся проти цього поширеного забобону. „Гарний письменник користується не тільки з власних думок, але й із думок своїх добрих знайомих”. (Ніцше). Хто має вуха слухати, хай чує.

Вечір.

Допіру повернувся з гулянки.

Було цікаво. Я йшов, а обабіч вулиці розсілися велетенські, стоокі жаби. То — будинки, що їх ніч ісплющила й припосадила. І все місто здавалося святковим збіговиським жаб із безкраїх трясовин.

Але справа така. В одному темному завулкові до мене приступила жінка й запропонувала свої послуги в справі кохання. Я ввічливо відмовився, стараючись не образити її запобігливості. Ми розбалакались; вона довго скаржилась на підупадок попиту й головне обвинувачення клала на соціяльні умови.

— Тепер, — казала вона, — дійшло до того, що жінки докраю розсобачились. Кожна й без

грошей оддається. Забули Бога, по канцеляріях вінчаються... Хто ж платитиме?

Вона признавалася, що не дивується з моєї одмови, бо я можу й задурно дістати потрібне.

Ми ще довго розмовляли; я оповістив її, що так само заклопатаний справою „легкого хліба”. Моя добра господиня, правда, дає мені рано і ввечері склянку кави без хліба й цукру, але людина не може цим задовольнитися. А добути ще щось — так важко тепер, що мені, справді, шкода часу. Що я винний, що хліб зробився такий важкий на здобуття? Я не потребую багато — аби підтримати життя. Я люблю читати, гуляти ввечері, міркувати й не вбачаю достатніх підстав на те, щоб відмовитися від цього через шлунок.

Вона дивувалася, що думки двох незнайомих людей можуть так збігтися. Точнісінько, як і я, вона любить почитати щось захватне, погуляти з чоловіками й часом навіть поміркувати.

Ми розійшлися, побажавши одне одному щастя в життєвих справах.

**
*

1 год. дня.

Так це правда, що геніяльні думки спадають раптом! Оце допіру зібрався був вийти з хати, надів капелюх — і збагнув, що мені найбільше личить взятися до спекуляції. Це ж розкіш! Насамперед — вільний. Далі — мандруєш, бачиш багато, й за один раз можна стільки наспекулянчити, що на місяць вистачить. Справді, я жалкую, що раніше не догадався до цього взятися.

Ну, це вже вирішено — я спекулянт. Приємно, коли знайдеш вихід.

Їхати завтра ж. З голодного міста в той край, де хліб і масло дешеві, де картоплею годують свиней, де впливаються молоком і самогоном.

Треба поспішати, щоб сьогодні накупити „виміну” — пару хусток, ниток, сірників, черевки. О, я добре знаю, що „йде” на селі!

Гроші, щоб купити... Гроші... Так, доведеться щось продати, чимсь поступитися з свого невеличкого майна.

Короткозорі люди звичайно починають продавати одягу. Яке безглуздя! Бо що треба людині шанувати — так це одягу. Я розумію тих, хто каже про культ тіла — людині немає іншої ради, як любити те, що їй неминуче дано. А той, хто хоч на хвилину здолає глянути на себе збоку, одразу примітить, що його тіло, хоч яке воно довершене, годиться хіба на жаль та на глум... Чурак, що до нього причеплено чотири палиці й насаджено кулю на підпорці — справді чудний, хоч як його виточуй.

Шкода й мови! Аджеж немає сумніву, що мавши тіло жаби, людина любила б його так само, як і теперішне, й так само вславила б його в мармурі, малюнках і слові... Отже одяга — велика річ! Ми творимо її на свій смак, тимчасом як наше тіло — дарований кінь, якому не виходить дивитися в зуби. Убрання — це гарний нічний горщик, і хоч яка гидка буде його укладина, її, проте, краще ховати в гарному посуді, ніж у поганому, чи й зовсім виливати додолу.

**
*

Вночі.

Цілісінький день обмірковував справу з спекуляцією й щораз натрапляв на перешкоди.

Я не маю лантухів; виявилось, що реченець моєї посвідки вже минув. А найголовніше — я зробив огляд свого майна і з сумом пересвідчився, що не маю чого продати.

Я зовсім засмутився був, але рятункова думка спала мені в голову: не так давно моя добра господиня показувала мені три золоті десятки, що вона їх переховала з добрих часів. Вона старанно загорнула їх у хусточку, пов'язала їх стьождкою й поклала в першу шухляду комоди в куток ліворуч.

І от, коли моя господиня лягла спати, я, оце допіру, пішов і взяв їх. Ось вони, в моїй кешені. Тепер я спокійний.

Спати не хочеться. Одчинив вікно в садок, дивлюся і слухаю. Шуми клубочаться в далечині, і ніч нерухомо звисає з верховіття дерев, мов прозорі грона загуслого повітря.

Я рівняю день до ночі, день, коли люди метушаться, заклопотані посадами й працею, — до ночі, коли люди мають змогу спинитися.

Справді, жалю гідне твоє становище, дню! Бо все здобує вдень, буде віддано ночі. Ту силу, що виростає на хлібі, приробленому вдень, той досвід і знання, що його дає сонце, — ти, ноче, те маєш! Бо під твоїм тихим наметом працює вчений, мріє юнак, і міркує мудрець. Все, що найглибше ховається в серці, вночі процвітає, і запашною квіткою розгортуються на ланах ночі людська душа. Бо вночі кохають, грабують, змовляються, вночі розстрілюють навіть — і тобі, ноче, моя хвала!

Ти, мов добродійна чарівниця, затуляєш нам темрявою очі, щоб ми дивились у середину себе, як у льох, повний коштовного каміння. Ти даєш

нам увесь світ під ноги, ти вчиш нас любити самих себе — і тобі, ноче, моя хвала!

Якби міг я притиснутись до твоїх грудей, ти відчула б мою душу, повну твоїх заповітів, і моє серце, велике, як своє обличчя.

**
*

Я вже повертаюся з своєї спекулянтської подорожі. Але сумний мій поворот...

Події склалися для мене фатально. Ті речі, що їх вимінювали на пуд борошна, я віддавав за десять фунтів. Я не міг ані говорити з селянами, ані торгуватись. Мене охопило почуття страшенної огиди до того, що я робив, і я постановив якнайшвидше здати свій крам хоч аби-як, щоб закінчити цю брудну справу. І, врешті, дістав далеко менше, ніж міг би купити в місті за ті гроші без ніякого клопоту.

З невеличким лантушком я повертався з села до невеличкої станції, мов робітник, що докінчує працю, яку йому загадано було.

А тут нас оточили червоноармійці й одібрали все, що ми, спекулянти, мали були. Був як раз час збирання харчподатку, і не можна було вільно возити харчі. Але дивно не те. Дивно те, що через годину дехто дістали свої харчі собі назад. Я знаю, як то скоїлось: там благали, жінки віддавались, чи, принаймні, погодились оддатися.

А я благи не міг, і найменше вже — віддатися!

І от, голодний, без грошей, без харчів, я сиджу під жовтими деревами й на мене стелеться їхній мертвий лист.

**
*

Вже дома. Доїхав щасливо, але пригода, яка цікава пригода!

Сидівши там, на станції, я, звичайно, захотів їсти. І дедалі, то більше. Треба було щось почати. Я пішов до вокзалу. Властиво, до того місця, де був колись вокзал, і де тепер підвищувався тільки незграбний мур, а навкруг його купою лежала неприбрана цегла. Хтось наступав, хтось відступав — і вокзал зруйновано. Поруч із глини зліплено хижу, де стоїть телеграфний апарат. Навкруги спекулянти, що їм довгенько таки доводиться чекати потягу, порили собі землянки і там живуть. Маленьке півпідземне місто з своїми звичаями й законами.

Бачивши страви, що варилися, я ще дужче захотів їсти. Голод опанував мене, і я тремтів як закоханий напередодні обіймів. Знічевля й з нудьги я пішов просто в степ. Потяг повинен був бути через шість годин, та чи й буде ще, бо мав бути тому два дні.

Навкруги все скошено й жовто. Похмура одноманітність нагонить нестому. Сонце пече. Кожний крок дзвенить у голові колючим ударом. Я йду, і повз мене поволі плазує земля.

Врешті, я натрапив на баштан. Кавуни й дині лежали ще на огудинні, і самий їхній вигляд зняв у мені всередині цілу завірюху. В роті пересохло і в голові потьмаріло. Я нахилився, взяв каміньку на випадок собаки й посунув на баштан.

Перший-ліпший кавун, що я його схопив, був нестиглий, але я не міг утриматись, почав тремтячими руками видирати його тепле, соковите м'ясиво та запихати собі в рот.

Пожерши його, я вже не мав сили взятися до другого. Страшенна притома опанувала мене, і я витягся на землі. По обличчі мені котився

масний піт, мішаючися з липучим кавуновим соком. Розкинувши руки, я лежав під палючим сонцем, чисто змокрілий, заплющивши очі.

Не знаю, чи швидко я опритомнів. Мене штовхано й бито. Схопившись, я побачив сивого діда, що цюкав мене ціпком і скажено лаявся:

— А, ворюго, волоцюго...

Я вирвав йому з рук ціпок, не розуміючи, за що мене бито. Тоді дід кинувся на мене й схопив за горло рукою. Я хекнув і, почувачи, що млію, добув із кишені приховану на собаку каменюку та шерехнув нею діда по голові. Він захарчав і впав.

Перемога збадьорила мене. Нахилившись, я зв'язав дідові руки очкуром і засміявся. От так пригода!

Тоді тільки я зрозумів, що дід-баштанник спіймав мене на злочині. Он і курінь, що я його не примітив раніше в уловині. Тільки-но я побачив той курінь, в мене все затремтіло, і я знову відчув у собі голод, як важке жало. Там у курені, напевно харчі!

Я біжма побіг — і не помилився. На моє щастя, дідові, видимо, недавно принесено їжу. Знайшов цілу добренну паляницю, шматок сала, яєчка й пшоно. Підобідавши добре, я решту загорнув у хустку й пішов геть, наспівуючи.

Дорогою мені спало на думку, що личить перепросити діда за неприємності й з'ясувати йому якнайпростіше, що, врешті, ніхто з нас не винний: життя нас звело, змусило побитися, і коли вже нарікати, то тільки на життя. А ми, як ми розумні, маємо стиснути тепер одне одному руки, закурити цигарку й любо погомоніти.

Приступивши до діда, я побачив, що він чисто плаває в крові. Годі йому дихати — я таки добре стуконув його! Таким способом, на землі відбулося ще одне загубство.

Ще я тримаюсь. Єсть ще з півпуда борошна. Їм я самий хліб, курю махорку, та й то обмежено.

**
*

Вночі.

Під час спекулянтської подорожі мені трапилося ще одна пригода, яку я вже забув і з наслідків її скористався допіру.

Справа така. Їхати мені випало ввечері та ще й на вагоновому даху — всередині вагонів було повнісінько, як оселедців. Можна було ще їхати на буферах чи на паротягу верхи, але я обрав дах. Потьмарніле повітря обливало весь час обличчя, внизу наобабіч широкими просторами бігла земля, й було почуття вільного дужого лету під хмарами. Я встав і заспівав. Мою пісню підхоплено на інших дахах та вагонах, і потяг летів справді як дивовижний співочий птах, повний сили й завзяття.

Я зліз, сп'янілий з руху, пісні, повітря й простору. Мене перегонили спекулянти й спекулянтки, і їхній вигляд викливав у мені ніби давнісні слогати про події, що відбулися допіру. І було гарно, ніби я немав нічого ні позад себе, ані попереду, й мене брав сумнів, чи справді я єсть.

Ззаду покликано:

— Товаришу! Товаришу!

Я озирнувся. Товста жінка, зігнувшись під лантухом удвоє, гукала на мене, засапуючись. Я спинився.

Вона кинула лантух на землю, майже плачучи. Вона, бач, забарилась у вагоні й не запопала вже носильника. Нести не сила. Чи не послужу я? Вона заплатить...

Я нахилився, взяв лантух на плечі й поніс. Вона йшла поруч, оддыхаючи, і не вгавала мені дякувати. Далі спитала, хто я такий. Я сказав що студент. О, вона має пошану до студентів! Вона сама вчилася колись; гадала навіть до гімназії вступити, — та де там! Тепер вона торгує на базарі пиріжками. Заробляє добре, то що це за життя? Коли ще був живий її чоловік, машиніст, то ще хоч як було, та й то п'яниця він був. Ох, бив її!... Світу не бачила! А тепер одинока, як бур'янина в полі. Ой, життя!

Ми йшли довго, на краймісто, і вона весь час розповідала. Спинилася перед невеличким будинком. Скільки я візьму? Нічого, я просто прогулявся. Та як то? Тепер із рідного батька беруть!... Дуже просто. Ну, якщо так, то хай я зайду до неї колись попоїсти пиріжків, увечері вона завсіди дома, якщо не їде куди по харчі. Куди їй ходити? Вулиця така, будинок такий, звать Марта.

Сьогодні, гулявши, я згадав про це, і аж слинька мені покотилась, коли я уявив собі масні пиріжечки. Я ж їм самий хліб, курю махорку! Постановив піти.

Я застав її вдома, і вона зраділа невимовно. Вона й надії не клала, що я, студент, згадаю про неї, бідну спекулянтку. Ну, тепер, ми будемо добрі знайомі! Вона, бач, зовсім-зовсім самотня. Ой, життя! Вдень на базарі сама лайка, а ввечері дома однісінька, як палець. Який же я любий! Ну хай же я сяду! Я бач, не пішов на бульвар забавлятися з панночками, а завітав до

неї, бідної спекулянтки! Пиріжки ще в печі, зараз будуть. А чи не перекушу я чого-небудь? Може оселедця з свіжою картоплею? Горілки, хай я вибачу, — немає — хіба вона сподівалася такого гостя?

Я сів, приємно відчуваючи себе паном становища. Враз з'явився оселедець; і, треба сказати, я пожер його з кісточками, як кроля гадюка. А вона сиділа й захоплено дивилася мені в рот, ніби я їй велику послугу робив ївши, — і без угаву дивувалась, який то я любий хлопець.

По оселедці я далеко збадьорішав, а після солодких пиріжків і зовсім звеселів. Встав — почав походжати по хаті, жваво розмовляючи. Вона сиділа й щасливо дивилась на мене. Так несподівано я зробив радість цій жінці.

Вона була товста, неохайно вбрана, з грубими рисами обличчя. Тільки очі були тужні й здавалися гарними. Мені спало на думку, що вона зовсім не підходить до мого колишнього ідеалу дружини. Я, будиши колись зелений юнак, обміркував взагалі питання про дружину, й дійшов висновку, що то повинна бути жінка гарненька, дурненька й не товста. Це ще більше звеселило мене.

Побачивши на стіні гітару, я спитав, чи не вона це грає. Ой, ні, то її чоловік, машиніст, грав був. Він п'яниця був, бив її, але вона має жаль за ним. Мужчина хоч поб'є гірко, та й приголубить солодко. Погано без мужчини жити, та ще тепер, та ще молодій — їй же ще тільки тридцять п'ять. А я граю? Ну, так хай я заграю!

Я взяв гітару, заграв і заспівав. То співала моя душа, радіючи, що напхане череве не турбуватиме її хоч якийсь час.

Вона слухала й заплакала. Ой, як я нагадую їй її чоловіка! Він точнісінько так грав.

Довідавшись, що я їм самий хліб, вона трохи не зомліла. Врешті, я пішов од неї, мавши чималий пакунок із харчами, пачку цигарок і запросини на пиріжки в неділю, конче в неділю, вона чекатиме.

На вулиці я щораз посміхався. Допіру справді відбулася казка, хоч і шлункова, та ще й повторитися мала!

**
*

Сьогодні неділя, день і для мене святковий. Минулі дні я ходив мов безнадійно закоханий. Часом мене опановувала млявість; я з тонкою насолодністю мріяв про масні пиріжки, і коли уявляв собі їхній смак, кров мені палахкотіла й бухала в голову. Я викликав їхній образ, і коли вони, мов живі, лежали переді мною, рожевенькі й гарненькі, — мені душу захоплював нестримний потяг до них, і я навіть написав на честь пиріжечків прекрасний сонет.

А сьогодні я мав їх фізично. Розкішна річ — фізичне посідання.

Уже вечір холодний. Вже незабаром зима, і всі знають про це, тільки, мов змовившись, мовчать і вдають, що ще тепло. Ще юнаки в білому, дівчата в прозорому й дерева вперто затримують решту листу. Смішно! Я надів пальто, от і все.

Я так і знав — була горілка. Запалено велику лампу й стіл накрито скатертиною. Вона прибралась у нову сукню й наділа корсет. Була баранина, кава й пиріжки. Ми випили по кілька чарок, і моя голова з незвички трохи обважніла.

По вечері ми сіли поруч; я взяв гітару й співав. Вона сиділа близько мене й, щасливо посміхаючись, хапала мій голос.

— Який же ви молодий, який молоденький, — захоплено казала вона, — ви мені чи не в сини годитесь!... Дайте, я поцілую, як мати... Ви ж мабуть сирітка!...

Вона поцілувала мене в чоло, далі — в щоку, потім просто в губи й уже не раз. Я не пручався. Я розумів, що за пиріжечки треба платити й тільки радів, що плачу такими дешевими грішми.

Пішов я від неї на ранок. Все було розв'язано: я житиму в неї, ніби небіж. О, поки вона здорова, я не матиму про що турбуватися! Мені все буде — і їжа смачна, й одежа, й питво. Так казала вона, тиснувшись до мене.

Було холодно, і я не шкодував, що взяв пальто. Я йшов бадьоро, повний сили, хоч мені ще не вірилось, що таке щастя відчинило мені браму.

— Як гарно, — гадав я, — що ми, люди, такі різні, що один з нас потребує зовсім іншого, ніж другий. Те, що для одного — завалюючий крам, для другого — велика цінність.

Мені не хотілося спати. Вдома я відчинив вікно й довго стояв біля нього. Надворі вогкий осінній ранок, і далечінь завезлася туманом. Тихо. Деревата стоять похнюпившись, і чути, як падають їхні сльози на землю. Вони плачуть, бо йде зима: бгається їхня душа й ховається десь глибоко від морозів. Плаче природа й туманом повстають її сльози над землею.

Як чудно! Тут смерть, а ми надягнемо кожухи, запалимо грубки й електрику та житимемо взимку, як улітку, ще навіть радіючи з різ-

номанітності. Ми підемо в театри, в гості, а тут мерзнутиме трава під снігом і спиняться річки. От і я, природо, стою перед новим життям, а ти в цей час берешся смертю. Ти родила мене, а я тебе покинув, невдячний син, і в твоїх сльозах є хоч одна й за мою зраду.

**
!*

Воно почалося, нове життя! Яка радість, який спокій! Шлунок задоволено, і моя душа шугає над світом, як дух-творець.

Тепер я більше, ніж коли, дивуюся з неспритності й неталановитості жінок, що не змогли скористати з тих прекрасних обставин, що в них вони так довго пробували. Протягом століть жінка була в такому становищі, як я тепер — на утриманні, — мала змогу не турбуватися про хліб — і куди вона повернула свій дух? чи піднесла вона свою душу на височінь? чи утворила вона хоч щонебудь?

Леле! Вона була тільки самичка, маленька самичка, що не вигадала кращого, як змагатись до рівноправності. Я маю жаль до жінок, — вони нещасні: те, до чого їм треба було б іти, лежить уже позад них. Чи не гадають вони знайти щастя на новому шляху? О, чоловік давно вже йде цим шляхом, а щастя ще не знайшов!

Я почуваю себе, мов немовлятко в колисці, я ніби ссу великі груди існування. Мене колише життя, що я бачу, і його гармидер співає мені пісню. Я ніби стою на височезній горі, й біля ніг моїх — хмари й земля. А поруч — сонце, те сонце, якому моляться, і я можу обняти його, як брата.

Я споглядаю сам себе. Там, на базарі, де моя подруга продає пиріжки, — сварка, лайка, за-

здрість, брехня, — а я виростаю з цього, як холодна хризантема на угноєній землі... Так де-неде на ланах життя повстаємо ми, самотні, пишно-холодні квітки, і вдивляємось у самих себе, як у безодню світла і тіні.

Уже вечір. І в мені сутеніє, скрізь запалюються живі вогні, мов світляки серед лісу. То — спогади.

Я люблю цей час, коли душа моя, мов усіма забута бабуся, розкладає свої довгі пасіянси з запилених карт. І тим часом, як у день здається, що не маєш минулого, ввечері певний, що майбутнє не існує. Ніби стежку, що нею йшов був, уже скінчено, й ти сів спочивати під тіннявим деревом і не маєш уже куди йти. Тоді береш книгу власного життя й поволі перегортаєш її сторінки. І щораз робиш це, ніби востаннє, і прощаєшся з кожним рядком, як назавжди.

Ось я маленький, ось край, де я народився. А он я — юнак, он дівчата, що я їх був кохав. Я здіймаю капелюха: прощайте! Ви несли мені радощі й болі, але я дякую вам за те, що ви були.

Я перегортаю сторінки минулого, і на душу мені лється тепла вода. А душа моя прибирається в біле й збирається на похід по всесвіту, щоб бачити все й усе вмістити.

Сум кладе мені на обличчя м'які пучки. Хай же напахчить він мене, хай омиюся в ньому з насолодою, як мандрівець в оазі серед пустелі!

Бо то сум веде душу в безкрає!

СОБАКА

Ранком несподівано засіявся густий, дрібненький дощик. Місто одразу поменшало, мов будинок присунувся до будинку, вулиці поскручувались, ніби були паперові, а люди забігали по під стінами. Тільки дерева підскочили одразу і зробились помітні серед сірого моря каменю. Вони розправляли галуззя, придушене раніш шарами липкого пилу та роз'їдене отруйним повітрям міста.

Тимергей не зважав на дерева й зневажливо дивився, як люди раптом заклопотались і почали швидко ходити, піднявши комірці пальто та насолопивши капелюхи на поважні обличчя. Смішно було бачити, як вони позгинали стан, мов би несли на спині велику ношу.

Коли ж Тимергей побачив, що на ганках з дашками починають скупчуватись пані в легеньких сукнях і сердито чекають, поки пройде цей дурний дощ, що може попсувати шовкові спідниці, його всього пересмикнуло з огиди.

Він хотів подумати про тих жінок щось нахабне й цинічне, але урядовець з довгою бородою, що біг йому назустріч, притиснувши до грудей шкуратяного портфеля, здивовано-злякано подивився на нього, бо Тимергей спокійно йшов у розхристаній тужурці.

— Чого ви дивитесь? — спитав Тимергей.

Урядовець ще раз злякано зиркнув на нього та швидше проскочив далі. Але Тимергей навздогнав його й сказав:

— Слухайте, нагодуйте мене сніданком. Кавою й хлібом з маслом.

Урядовець спинився, і, піднявши догори свій портфель, закричав:

— Чого ви до мене причепились! Я зараз покличу...

Тимергей побачив, як сіпались його губи й тряслась борода.

— Йолоп ви, — переконано промовив він і пішов далі.

Урядовець зробив кілька кроків за ним, але дощик закапав йому за комірець, і він зігнувшись, як раніше, зашкутильгав своїм шляхом.

Тимергей пройшов два квартали й почув, як у нього вже мокріє натільна сорочка. Тоді він теж зійшов на ганок, добув з кешені хустку і почав обтирати обличчя й руки.

— Мокре, того й витираю, — ввічливо пояснив він свої заходи поважній пані, що була пильно подивилась на нього.

Пані зміряла його величним поглядом, зморщила губи й відвернулася. Тимергей добре штовхнув її ліктем, засуваючи хустку в кишеню, поправив на голові кашкетку і знову вийшов під дощ.

Тепер він мав певний намір: зайти до Кнайбенка. Того певно не було вдома.

**
*

Кнайбенко дійсно був в університеті. Цей факт одразу підніс настрої Тимергея до радис-

ного, і він зайшов у кімнату, мов би залишити цидулку. А там замкнув за собою дверину і хвилюючись почав перекидати на столі книжки, шукаючи хліба. На столі не було. У шухлядках теж. Щось подібне до остраху почало ворухитись у Тимергеевій душі; лишалось подивитись тільки в скриньці, а як і там не знайде хліба, тоді каюк. Буде голодний.

Розкрив скриньку, викидав усю білизну. Немає.

Тоді сів на стілець і взяв книжку. Перегортав її й подумав.

— А якби був знайшов, увесь з'їв би. А ні крихотки йому, мерзотникові, не лишив би.

Йому — це Кнайбенкові.

Тимергей кинув книжку додолу; витягнув ноги й застогнав тихо й протяжно.

Він знав, що насувається на нього голодний сум, коли він усе згадував, усе проклинав, а від того ще більше хотілося їсти. А що Тимергей знав найменший відтінок цього упертого суму, він віддавався йому щораз з більшою насолодою.

Тимергей ліг на Кнайбенкове ліжко й застиг. Почав думати й пригадувати все. Пригадав, що до цього часу він тільки й робив, що будував високу й грубу стіну з книжок. Пригадав, як з кожною книжкою, вкладеною в стіну, щораз менше бачив він життя. Воно було десь там, ніби далеко від нього, одмежоване паперовою цеглою. Іноді тільки доносився гомін життя й намагався потурбувати його своїми барвами, але Тимергей не піддався: він жив у своїй фортеці, як хотів.

Не стало грошей. Раптом розлетілася стіна, життя накинлось на Тимергея, почало шарпати

Його, зводити з людьми, що з ними він не мав нічого спільного, та примушувало писати в канцеляріях безглузді картки.

Коли ж йому стало до моторошности ясно, що він ненавидить картки й товстого діловода, що робив йому розпорядження, він кинув усе: канцелярію, картки, навіть лекції й улюблений паперовий мур.

Так, так, під три чорти все!

Ранком Тимергей прокидався й гадав про те, що до обіду йому нічого їсти. Ще й їсти не дуже хотілось, але зналось, що через дві години голод відчується. Робилося тоскно. Починало здаватися, що він ніколи нічого не їв і завжди був голодний.

Тимергей знову простягався на ліжку, стискував руки, ховав у подушки голову й стогнав довго і тихо.

Трохи прочунявшись, він уперто мислив про те, що таке голод. Йому починало здаватися, що голод щось більше, ніж голе бажання їжі.

Потім він починав обмірковувати саму їжу. Пригадував смак різних страв і доводив себе до шаленства: схоплювався, абияк вбирався та біг на вулицю.

З'являлась тоненька ненависть до людей, розвивалася пишно й колючками своїми посмішкувато штрикала.

Про поважного пана з гарненьким ціпочком у руках, він гадав:

— Нажерся, тепер гуляє, перетравляє їжу й одночасно набуває сили на вироблення дітей.

До всіх жінок посміхався, моргав оком і шепотів:

— Певно на жіночій біржі курс підупав. Багато краму.

Тимергей ходив уздовж і впоперек великого міста, ходив довго й без утоми штихав до крові зустрічних колючками своєї ненависти, але біль почував тільки сам.

Люди ж ходили спокійно, не помічаючи крові на своїх чистеньких убраннях.

Їюді була потреба сісти денебудь і мислити на самотині. Тоді він силкувався викликати в голові думки, щоб вразити ними самого себе та втішатись з своєї дотепности. А замість того, думки приходили сумно-блискучі, як лід.

Мислив здебільшого про те, як погано недоїдати й почувати, що з шлунку немов кишки витягають. Це нудно, боляче. І сумно до безнадійности.

Стара правда, що жити можна лише тоді, коли їси, прибрала в очах Тимергея якоїсь містичної рації, і, здавалось йому, він щойно спізнав її.

Спершу чудним здавалось, що йому раніше потрібний шмат хліба, а потім думка.

Кант і борщ. Ніцше й ковбаса.

Тимергей пручався. Перші дні недоїдання силкувавсь переконати себе, що Кант йому дорожчий за ковбасу. Але через три дні облишив: міг уже сміливо кожному в вічі сказати, що про нього дорожче.

Він навіть полюбив глузувати з себе: приємно кричати присутнім, яких він уявляв:

— Пам'ятайте, я колись казав, що рація життя в тому, щоб міццю сталеві думки руйнувати всяких богів, як блискавка руйнує наші оселі, щоб блискучим світлом загартованих думок загнати їх у темряву, з якої вони повстали. Та я помилявся: рація життя в тому, щоб їсти. Ми, що жили, не помічаючи їжі, ми, що відда-

вали обідові п'ять хвилин часу, — забули, що ми тварини. Ми душу досліджували, ми в мозку коперсались. Та ось приходить голод і спиняється у шлунку, як знак запитання. І ми без вагання даємо відповідь. Раптом бачимо, що ми ссавці, забуваємо про наш могутній мозок та лише дивуємося, що так довго не вбачали найважливішого.

Я обідаю тепер не менш години. Смакую все і з насолодою обгризаю пісні маслаки. Пообідавши, заплющую очі та кличу до себе Декарта. Питаю його:

— Декарте! Ти голодував коли?

— Ні, — каже.

— Біжи ж мерщій та нищи свої праці. Потім не поїж тиждень і створи нові. Тоді матимеш ти певний ґрунт. Тоді ти, наприклад, не скажеш:

— *Cogito, ergo sum*. А закричиш: — Ой, їсточки... *ergo sum!*

Пам'ятай, що право на існування має лише те, що можна спожити.

Іди ж, Декарте.

**
(**)

Від Кнайбенка ішов у тому ж нахабному настрою, заклавши руки в кишені, і дивився навкруги з такою зневагою, мов би плюнув допіру з місяця на землю.

Хоч ще не було й дванадцятої, Тимергей уже поспішав обідати. Звичайно він втримувався до першої, але зараз, роздратований, що у Кнайбенка не знайшов хліба, не міг далі терпіти.

Їдальня, де Тимергей колись заплатив за обіди місяцем уперед, була недалеко. Що більш наближався він до неї, то дужче хвилювався.

Його всього охоплювало передчуття їжі й доводило бажання до найвищого ступня. Він знав, що зараз буде їсти, напакує шлунок і йому стане байдуже, чи існує світ і люди, чи ходить земля круг сонця, чи швидко вже виженуть його з університету за неплатіж грошей.

Навіть не обходитиме його, що через тиждень йому припинять давати обіди.

Немов він поринав у прозорий плин, легкий і теплий, як промінь сонця. Через прозорість буде видко людей і їхні вчинки, але безбарвні, одноманітні й нецікаві. Так саме, як і тоді, коли була ще ціла його паперова стіна.

Тимергей називав цей безтурботний спокій нірваною і посміхався, гадаючи, як помилявся Будда щодо шляхів її досягнення, хоч злі люди й кажуть, що цей великий мудрець помер від обжерности.

Їдальня. Тимергей захоплено вбирав у себе важкий дух варених і смажених страв.

Он метушиться кельнерка Оля. Вона менше, ніж не вродлива, голос має грубий, сама незграбна, але Тимергей почував до неї ніжність: вона щодня подавала йому обід.

— Добридень, Олю! Можна обідати?

В очах Тимергея світиться приятельське чуття до незграбної дівчини.

— Можна, — бурчить Оля, витираючи масні руки об брудний фартух, і біжить за матерчату перегородку, з-під якої хмарою рветься чорна пара.

Тимергей з пошаною дивиться на її широку спину і товсті литки, що висуваються з-під синьої спідниці.

За хвилину Оля кидає перед Тимергеем на стіл накриття, не звертаючи на нього жадної уваги.

А той з запалом дивиться на її масні руки й передчуває, як незабаром радісно й легко обхопить його теплий, прозорий плин байдужости.

**
[**]

Пообідавши, Тимергей ішов додому спати. В кишені в нього лежали два шматочки хліба, що він непомітно брав від обіду, і щодо вечері він був спокійний.

Тепер він ішов поволі й спокійно дивився на тих, що траплялись на очі, бо був під впливом щойно пережитої нірвани й наступного сну. Пояс міцно стискав набитий живіт, і це було надзвичайно приємно, аж тепленьке тремтіння прокочувалось іноді тілом, ніжне, як подих.

Тимергей не думав нічого. Він спокійно споглядав на те, що падало в вічі, але образи баченого проходили свідомістю й не викликали думок. Бачив цементовий пішохід, землю, дерева, коней і людей, та все це було позбавлене найменшого зв'язку.

Працювали лише ноги, все інше напів дрімало, приспане повністю шлунку. Подих робився глибоким і повільним, як у людини, що вже спить.

Помалу все тіло ставало важким і млявим, а пішохід починав зливатись з деревами й кіньми. Тимергей скупчував волю і блимав очима. Тоді дерева й коні раптом відскакували від пішоходу, але зразу ж починали знову облудливо зближуватись.

Коли груди йому наливалися чавуном, мозок тупів і чулість зникала. Тимергей валився до кімнати, падав на ліжку й засинав одразу.

**
[**]

На другий день ранком після порції сумування Тимергей вийшов робити свою звичайну гулянку містом. Сум сьогодні був глибший, ніж раніше, бо в їдальні лишилось тільки п'ять днів пообідати, а там...

— Подивимось тоді, побачимо, що буде, — шепотів він.

Якби міг він висловити свою безсилу, стислу ненависть до міста, людей і вулиць, — місто зникло б і вулиці вкрилися б пилом.

Але Тимергей мовчав, хоч хотілось підійти до ближчого будинку, повалити, розстроцити, і на купках шмаття святкувати свою перемогу диким танцем.

**
*

На розі він перестрінув собаку рудої масти, що стояв та задумливо нюхав повітря, витягнувши голову вперед.

Тимергей хотів уже тюкнути на нього або штовхнути ногою, але спинився, осяяний веселковою думкою, що одразу вибила ненависть і злість йому з серця. В голові скупчились і заштовхались блискучі надії.

Від надій Тимергей сп'янів — йому зробилось тепло, перед очима попливли вулиці, а тіло здавалося легким й рухливим, мов зроблене було з повітря.

Тимергей посміхався радісно й чисто, як ставок у садку. Він ласкаво лаяв себе, що не намислив раніше зауважити вродливих собак.

Закоханим поглядом оглядав він рудого сестера. Той теж дивився на Тимергея й очікував, не знаючи чи сердитись, чи підійти й познайомитись.

Але треба було щось почати. Тимергей зирнув навкруги. Нікого ніби не було. Тоді він впевнено підійшов до собаки, сміливо полоскотав його за вухом та ніжно промовив:

— Цюцю, цюцюнько...

Собака пішов на ласку, повіяв хвостом і довірливо притис голову до Тимергеєвої ноги: той же взяв його зашийника і швиденько поволик за собою.

Сетер почав був огинатись, а потім сам рвався вперед так, що Тимергей ледве поспішав за ним.

Так щасливо дісталися вони до хати.

Плян роботи цілком склався в голові Тимергея ще в ту мить, коли він забачив собаку. Так, одразу склався плян, немов хто несподівано втиснув його в мозок.

Цей плян диктував: треба зразу ж заставити кожушка в ломбард, щоб на ті гроші прогудувати собаку.

— Що ж, ще тільки вересень — кожушок не так то й потрібний, а головне — це ж не більш, як два-три дні...

Через два-три дні Тимергей прочитає в газеті об'яву:

Забіг рудий сетер. Хто приведе, тому добра нагорода...

Ха, ха! Це принаймні геніяльно! І це тільки він, Тимергей, міг намислити. Ні, справді, в ньому є великі здібности...

**
*

По дорозі до ломбарду Тимергей перестрінув Кнайбенка. Той, як і завсіди, ішов з посмішкою

на обличчі, широкою й привітною, як брама заїзду. Хто хоч — прохаємо! Не дорого!

Вчора, або позавчора Тимергей з огидою подивився б на цю посмішку й рожеві щоки її власника, а сьогодні й сам посміхнувся.

— Ага! — гукнув Кнайбенко з своєї незмінної звички, — ось і він! Здоров був, Гервасію! А там професор турбується. Де це, питає, наш Аристотель? Не віриш?

— Скажеш, що через два-три дні завітаю.

— А дисертацію про Канта коли принесеш? Усі сподіваються, що ти Америку знайдеш.

Тимергей засміявся. Кнайбенко звичайну семестрову працю назвав дисертацією.

— Та так днів за два-три засяду її писати.

— Що воно за загадкові два-три дні, коли ти все почнеш робити? — крикнув Кнайбенко, і пані, що проходила поуз них, метнулась у бік. — Питаю, що за загадка? Та дарма. Я не цікавий. Краще ось що: ходім до мене поснідаєм. Є... Знаєш що є? Сало!

Тимергей здивовано помітив, що йому не хочеться їсти. Що за штука!

Проте, можна було б піти попоїсти й доречі розпитати про університет. Але собака чекав. Той напевно був голодний. Гервасій рішуче одмовився. Він, бач, нагальну справу має.

Він уже одійшов був кілька кроків, як Кнайбенко крикнув на всю вулицю:

— Гервасію! Стривай!

Наблизившись, Кнайбенко стримано й чітко промовив:

— Вчора до мене завітала якась тварина, що, з опису моєї господині, скидається на тебе. Вищезгадана тварина поперекидала мені в кімнати

все доценту. Невідому нащо. Ти ж знаєш, як я ціную чистосу й охайність? Знаєш?

Кнайбенко нахилився до Тимергеевого вуха й крикнув:

— Розчавлю! Знищу!

Після цього обличчя його безслідно потопло у величезній посмішці. Тільки з боків посмішки стирчали вуха.

Тимергей сміявся всім тілом. Кілька разів стиснув руку Кнайбенкові й сказав, що пожартував.

**
*

Була друга година дня, коли Тимергей без кожушка вийшов з ломбарду. Так непомітно летів день, а їсти все таки не хотілось.

Тимергей купив газету. От чого ніколи не робив! Навіть дивно було купувати цей великий аркуш паперу, — і не книжка, а написано щось.

Пригадав, що в дитинстві в цю пору мати давала йому ножиці й купу отаких самих газет, що переховувались у шухлядах батьківського столу. І він, тоді ще тільки натяк на теперішнього юнака з маленькою борідкою, сідав на килимі й задумливо різав газети на довгі стьожки, пильнуючи, щоб ті були однаковими завширшки.

Потім ретельно обклеював ними вікна.

Праці вистачало мало не на три дні. Коли ж всі вікна були заклеєні, мама давала йому кілька цукерок.

З тої пори Тимергей не здибався з газетами й забув про них.

Одначе тепер визнав, що газети бувають потрібні не тільки на заклеювання вікон.

Минувши статті й інформації, Тимергей в'ївся очима в об'яву. Ну, так! Аж ось воно: про бульдога. Скрізь нагорода.

Завтра буде й про рудого сетера. І теж нагорода.

Тимергей годував собаку. Той жадібно ковтав великі шматки хліба й м'яса, принесені з базару.

**
I*I

Тимергей сидів на ліжку, простягши на його спину, й дивився на собаку. А сам пригадував.

Кругом книжки... Він риється в тих книжках, вишукує в них думки, гострої й упертої. І бачить, як у холодних, чорних літерах ясними блисками відбивається мозок і кров, що з жорстокою волею одірвала від себе далека людина й надхненно втиснула в невмирущі рядки.

Він шукав з безутомністю звіря і, коли щастило йому вирвати з хаосу літер думку, прекрасну й могутню, взяти її й покласти в свій жадібний мозок, — тоді Тимергей відсував книжку й заплющував очі, щоб виразніш почувати, як почне та думка пускати коріння, обхопить мозок дріжливими дротинками, як зросте й народить ще натовп нових, — теж прекрасних і теж могутніх.

Сірий мозок квітчався ними, як пишними айстрами, і ті були чудові в холодній величності.

А іноді було... хе, було іноді не дається думка до рук! Плигає перед очима, крутиться, як дзига, і дратує до незмоги. Він з одчаєм ганявся за нею, вивертав на стіл свій мозок, а облудлива думка ховалась між паперами або робилась звичайним олівцем.

Тоді Тимергей занепокоювався зовсім. Широко розтулював очі й рота, повний здивування, дивився на олівець, де зникла жартівлива думка. Потім підводився і ходив по кімнаті. Ходив довго й слухав, як ритмічно стукотять його чоботи по підлозі.

Раптом палким струмком кидалась йому в голову кров і відживляла знеможений мозок. Знову сідав тоді Тимергей і вже легко видобував думку з олівця; та ж, винувата й переможна, вмить родила йому дочок і синів.

— Від кожної думки я маю нащадків, — гадав Тимергей; — о, я великий розпусник! А справді, думка — та ж жінка, хоч іноді й не дається відразу, так треба трошки потерпіти. Треба конче послухати, як стукотять чоботи по підлозі чи по землі. Походити треба.

Собака скінчив їсти, підійшов до Тимергея і штовхнув його. Той нахилився до пса, взяв за шию й полоскотав під горлянкою.

— Ти ж вернеш мені мій гарем? Даси змогу в ньому бенкетувати?

Собака блимав червонуватими очима й терся вухом об коліно Тимергея.

В ЕПІДЕМІЧНОМУ БАРАЦІ

До восьмої години ранку хворі кінчали сніданок, і починалась візитація.

У черговій кімнаті, що разом з тим правила й за аптеку, лікар мовчки натягав халата, якого білість виразно підкреслювала йому пристаркувате, байдуже обличчя.

Потім він одчиняв дверину першого покою та, спинившись на мить, на повні груди захоплював гостре й затухле повітря лікарні, мов би хотів злитись з ним і в ньому затонути.

В покою все приникало, хворі переставали голосно стогнати — сама поява лікаря давала їм на хвилю полегкості; хутко і тихо сновигали покоївки, виконуючи абияку працю.

Лікар підходив до найближчого хворого; за ним нечутною ходою посувались фершал із шматком паперу та олівцем і сестра-жалібниця.

Хворий змутнілими очима позирав на білого лікаря та мимрив спраглими вустами:

— Бік болить... Бік...

Лікар між іншим кидав оком на клапоть паперу, що приліплений був у головах хворого: там чорною низкою записано температуру. Звиклим рухом лікар брав руку хворого та, закопивши ковдру, приставляв до дощастих грудей

дерев'яну дудочку. Поволі нахилився він до хворого й казав:

— Дихайте.

Мова його була ніби вимушена.

Хворий робив кілька спроб глибоко дихнути та, зневірившись, шепотів, закидаючи руку за голову:

— Не можу... Ніяк...

Лікар, випроставшись та йдучи до другого хворого, бубонів собі під ніс:

Injectio cocaini... radix ipescacuanii... tinctura adonis vernalis.

Фершал усе те похапцем зазначав на папері поруч прізвища хворого.

Біла процесія швидко плавала серед дерев'яних, нашвидку збитих ліжок. Серед задушених зойків лікар ніби неохоче й невдоволено бубонів:

Tinctura Strophanii, infusum...

Врешті, півсотні хворих були оглянуті, та, почувавши, що їм і на крихту не полегшало, починали зойкати й кричати ще голосніше, ще нестриманіш.

Лікар кидав халата й виходив на повітря. Тут чекала його ціла валка підвід, і він враз опинявся серед кола людей, що благали його приїжджати до хворих. Лікар, не розмавляючи, сів на перший-ліпший віз і незабаром зникав серед шляху.

У черговій кімнаті фершал швидко готував загадані ліки. Він хотів звільнитись якнайраніше, щоб піти половити риби, бо годину сьогодні було ніби до цього тільки й пристосовано.

Сестра-жалібниця розтирала масті й загортала порошки. У вікно з пригорку їм видно було

село, що починало вже ховатись за розквітлимими деревами. Невидимою, але відчувливою хмарою скупчилась над селом пошесть та гнала до пенявисного всім бараку брички з жовтими тремтливими людьми.

Тільки но вийшов лікар з покоїв, покоївки зібрались до купи й почали варнякати про вражіння минулої ночі. Вночі ж була пригода — Петро Горобець, що ходив ночувати до покоївки Марти, прийшов на підпитті та, переплутавши ліжка, згвалтував покоївку Гашку так раптом, що, коли та збагнула в чім річ, все вже було скінчено. Такі веселощі не густо трапляються, а тому покоївки реготали і зле зацитькували хворих, як ті починали дуже вже голосно кректати або плакати.

По покоях почав ходити Явтух Куленко, що постачав воду до бараку та рубав дрова на кухню. Він тримав у руках черепок, з якого повставав сизий дим. То курилась соснова живиця. Робив таке обкурювання Явтух з власного намісту і власне задля себе. Йому доводилось наносити води в покої, а його нудило від смороду лікарні.

Хворі поволі зникали серед диму, і Явтух, щоб заспокоїти їх, лагідно казав у кожному покою:

— Воно ж як ладан...

Перед баракком скупчувались баби — родички хворих, з глечиками й пакунками в руках. Приносили воду з далекої криниці й вірили, що та вода трохи сцілюща.

Їх пускали на побачення тільки в другій годині, а тому вони покищо порозсідались на довгій лаві в затінку та обговорювали різні значні події.

Коли фершал проходив повз їх з довгим вудлицем, вони на мить замовкли.

Година на ловитьбу була чудова.

**
!*

Чергова сестра Одарка Калинівна роздавала хворим ліки. Вона уважно схилялась до кожного та казала ласкаві, розрадні слова.

Але хворі її не любили. Не любили за те, що вона часто згадувала про Бога й радила поклати на нього свої надії. У хворих це викликало прикрість.

До того ж сестра Одарка Калинівна була вже досить старенька і, як жінка, не викликала жадної надії.

Хворі любили сестру Прісію. Вони кликали її навіть тоді, коли вона була нечергова. Важко засапуючись, хворий благав покоївку:

— Поклич мені сестру Прісію...

Та з'являлась без халата, свіжа й вогка, та з докором питала:

— Чого вам?

Хворий силкувався посміхнутись:

— Пече всередині...

Сестра Прісія недбало відповідала:

— Перепече.

Потім нахилилась до ліжка і на мить приклала руку до лоба хворого. Серпанок її блюзки лоскотав йому обличчя.

— Жар у вас, того й пече, — з'ясовувала вона, а її сині очі не втримувались й сміялись.

Хворий не встигав подякувати за ласку та легенький дотик пахучої блюзки, а вона вже зни-

кала. Далі бачили, як на зеленій горі вітер бавився її спідницею.

**

Заходами сестри Одарки Калинівни в кожному покою повішено ікону. Їх пожертвувала бараківі сама ж таки Одарка Калинівна. Вона питала на те дозволу лікаря. Той, набиваючи собі цигарки, невиразно відповів:

— Дарма.

Проте, сестра Одарка Калинівна зважилась повішати ікони по кутках, і лікар нічого на те не сказав.

Роздавши ліки, сестра повернулась до аптеки за шприцем. Треба було зробити впорскування червоноармійцеві, якого хворим кинула тут війська частина. Відомо було, що червоноармієць має померти не пізніше, як завтрішнього дня; йому вже параліжувало горло, і він не міг ковтати.

Подвір'ям проходила сестра Ганнуся із своїм п'ятилітнім сином. Сестра Одарка Калинівна зітхнула — їй хотілось би вирвати сина в Ганнусі та виховати його, як людину. Через питання про виховання Антося між цими сестрами була затаєна ворожнеча.

Сестра Ганнуся повела сина до скель над річкою. Потім вони гуляли по саду, що невпинно прокидався, та ходили дивитись на землю, розкраяну плугами.

Антось споглядав те й навчався у природи мовчазности та спокою. Крім того при звичався не жахатися з її могутности.

Сестра Одарка Калинівна ввійшла до покою з приладдям до впорскування й гукнула на Явтуха. На його завсіди гукали в такому разі. Яв-

тух приходив, зосереджено хапав червоноармійцеві руки та міцно тримав їх, поки сестра встромляла в кволе тіло тоненьку голку.

Тоді червоноармієць збирав рештку сил і пручався; він з нерухомим прокляттям упирав свої очі в обличчя Явтуха, а дихання його нагадувало рипіння тупої пилки по дереву.

Коли впорскування було зроблене, червоноармієць протягом стогнав і стихав. Явтух дивився на його так, як маляр дивиться на свій твір, та йшов рубати дрова.

**
*

Обідав медичний персонал увесь разом, крім лікаря, в тім маленькім будинку, де й жив. Лікар же повертався до бараку аж над вечір. Він обідав звичайно в якогось хворого.

Раніше до брички, що привозила лікаря, прожогом кидались покоївки, палаючи з бажання побачити, скільки крашанок, масла та сала набирав лікар за день. Потім би вони базікали про це цілу ніч. Та бричка завсіди була порожня.

Тоді покоївки остаточно переконались, що лікар приймає тільки гроші. Переказували, що він сотні за день збирає.

Фершал веселий вернувся з ловитьби. Хоч він піймав тільки двох невеличких підустиків та десяток бобирів, а проте був задоволений.

— Гарно на воді! — казав він. — Тільки й життя, що посидиш на камінці з вудкою. Принаймні, хоч спочинеш від тих миршавих жовтяків.

Він засміявся й показав рукою на барак.

— Сором, — сказала, образившись, Одарка Калинівна. — Люди страждають, а ви смієтеся з них.

Фершала роздратувала її мова.

— Так значить, того замало, що я панькаюся з ними? — запитав він. — Я мушу бігти на село рятувати їх?

Одарка Калинівна нахилилась на тарілку; вона ніяковіла, коли хто сердився. Але фершал зовсім розхвилювався й перестав їсти.

— Коли мене віддавали до фершалської школи, — казав він, — я плакав, я благав не робити цього. Я передчував, що мене чекає — оточення гнилих людей, що пухнуть і конають серед смороду. А мене таки віддали. Я тікав — мене дупхопелили, як тварюку...

Він махнув рукою й замовк.

— А знаєш, Ганнусю, — промовила сестра Пріся, — тобі випадає чергувати під Великдень. Я підрахувала...

Пріся засміялася, радіючи з своєї вигадки. До Великодня ще лишалося більш як чотири тижні.

— Яка різниця? — запитав фершал. — Чи під Великдень хворі не так мордуватимуться, чи не доведеться каляти руки їхнім потом?

Одарка Калинівна з острахом подивилась на фершала. Вона ще виразніше відчула, як важко їй жити з цими людьми, але розрадила себе тим, що Христос ніс куди важчий хрест.

Сестра Пріся кидала кульки з хліба в Антося, а той рішуче не вважав на те.

— Антосю, — примхливо гукнула вона, — я тебе не люблю. Ти не хочеш гратися зі мною.

— Я ні з ким не граюся, — відповів хлопчик та поважно глянув на Прісю.

Та тільки тепер помітила, що очі в Антося холодні й блискучі, як лід, так само, як і в його матері.

Коли скінчили обідати, Антось поцілував матері руку, взяв свій ціпочок і подався до саду. Прися знала, що він принесе звідти матері квіток.

Сестру Одарку Калинівну, як і завжди, боляче вразило, що хлопчик не перехрестився після обіду.

— Що буде з його? — гадала вона. — Що може бути з хлопця, в якому з дитинства не розбуджено Бога?

Проте, після їжі хрестилася сама Одарка Калинівна.

**

Над вечір повернувся запарошений лікар. Він прийшов у свою кімнату й побачив на столі свіжий жмут квіток.

Лікар понюхав його, і в груди, засмічені пилом та випаринами хвороб, поллялись свіжі, бадьорі струмки. Повні легені набрав він ще раз, і голова йому закрутилася від запашности.

Він поклав квіти й закурив. Потім покликав покоївку та сказав їй:

— Заберіть, звідки ці квіти?

Покоївка взяла їх; лікар умився та наробив на завтра півсотні цигарок. Час уже йти на вечірню візитацію.

На подвір'ї його перестрінула сестра Прися й ображеним тоном промовила:

— Йосипе Мартиновичу, я нарвала вам квіток, ви звеліли їх прибрати... Хіба ж так поведуться з подарунками?

Покоївка вже встигла її повідомити про долю квіток.

Лікар спинився.

— Я не хотів образити вас, — відповів він. — Але я не люблю підмалювати життя. Слабодушність це.

Сестра Пріся була здивована.

— Чудна людина, — подумала вона про лікаря.

Так само гадали й селяни, коли лікар одмовлявся брати гроші та крашанки за лікування.

Сестра Пріся пішла у сад до альтанки, облямованої жовтою акацією. Там її, як і щовечора, чекали. На порозі альтанки сидів начальник найближчої залізничної станції. Він щовечора приїздив сюди колесом.

Коли Пріся підійшла й засміялася, з альтанки вийшла решта — вчитель місцевої школи, три меткі гімназисти та похмурий вихованець хемічного технікуму. Це був увесь чоловічий комплект сільської інтелігенції.

Начальник станції та вчитель ураз підхопили Прісю під руки й подалися до річки.

Юнацтво йшло ззаду. Технік, як гармата, бухав важкими дотепами, а гімназисти підхоплювали їх і розлягалися реготом.

На одній стежці саду товариство здибало сестру Ганнусю з сином.

Вони тут гуляли, бо Антось мусів полюбити ніч, що накладає на людей сірі непрозорі личини. Товариство мовчки їх привітало.

— Бачили — Гектор і Андромаха? — суворо сказав технік, коли вони одійшли з гони.

Гімназисти зареготали.

— Тіточко Прісю, скільки їй років? — спитав один з їх.

— Двадцять два, — крикнула Пріся й засміялася.

Начальник станції й учитель, кожний зокрема, палко притискував її руку до своїх грудей. Це було таки приємно. Крім того, вони дивились на неї очима, де захована була незвичайна суміш покори й нахабства.

Прісі було легко й весело йти, і вона радісно виставляла груди вперед.

Гімназисти уважно обгорювали справу про сестру Ганнусю. Вони знали, що Антось їй незаконний син, та дивувались, чому вона не пристає до їхнього гурту. Здається ж, молода й непогана.

Коли вони сіли, начальник станції дужим рухом штовхнув човна, і той тихо посунувся по темній поверхні.

Гімназисти тулились до сестри Прісі, мов за браком місця, користуючись з того, що вчитель веслував,* а начальник станції керував човном.

— Слухайте, соловейко! — крикнула Прісія.

Учитель перестав веслувати, і всі слухали соловейка. Той високо підкидав свій пружний голос, і, коли він зникав у височині, чути було, як бринить мелодія по скелях та лунає гаями.

Сестра Прісія нервово засміялася, несвідомо відповідаючи на ці жагучі, прикличні звуки. Човен сунувся нечутно далі слідком за своєю кученькою тінню.

**
*

Наступну добу чергувала сестра Ганнуся. Коли вона роздавала хворим ліки, з нею ходив у біленькому халатці Антось. Мати брала його в покої, щоб він заздалегodi призвичаювався спокійно бачити людські страждання.

О дванадцятій годині сконав червоноармієць. Худий і довгий він простягся на ліжку.

Явтух Куленко зміряв його мотузкою двічі, щоб не помилитись, та загадав своєму дядькові Микиті викопати яму на кладовищі. Потім він почав збивати труну з обаполів.

Коли незграбна труна була готова, Явтух за-
пріг воли, якими звичайно возив воду, і потяг
її до бараку.

— А ну, брязкотухи, допоможіть нести! — звер-
нувся він до покоївок.

Ті ж огинались; їх найбільше лякало, що
мрець з обличчя був цілком зелений.

— Маніжниці, — зневажливо промовив Яв-
тух.

Він узяв мерця в обійми й одніс до труни.

Сестра Одарка Калинівна ще звечора нага-
дала лікареві, що треба до червоноармійця попа.

— Дарма, — відповів лікар і пішов до себе
в кімнату.

Сестра Одарка Калинівна почала боляче від-
чувати самотність своїх поглядів.

Врешті, воли доплуганились до кладовища,
і Явтух побачив, що дядько його ще не скінчив
ями.

— Еге... — невдоволено мугикнув він.

— А куди йому поспішати? — спитав дядько
Микита.

Він устроїв лопату в землю й поволі розіг-
нув спину.

— Не вкопаєш, — сказав він. — Земля, як
дерево... Так, хлопче, як подме ще такий, — бу-
демо ми на зиму рукава з камізельки ремігати.

Дядька Микиту турбував східний вітер і суша,
яку він нагонив. Дощу не було; що зійшло по
степам, те никнуло, а що не зійшло, те й не
сходило.

— Коли так, — обізвався Явтух, — я піду
собі пужално виріжу. Старе геть-чисто побил-
лося.

Дядько Микита докопав яму й сів на краю її
закурити.

Явтух вистругав собі пужално.

— Давайте ховати чи що? — запропонував дядько Микита, сплюнувши недокурка в яму.

Двома линьками спустили ящика на дно, швидко загорнули та вталували над ним землю.

— Без хреста? — спитав дядько Микита, вилізаючи на тачку.

— Гей, — крикнув Явтух, не дочувши його питання.

Червоноармієць лишився ззаду.

**
*

Ввечері сестра Одарка Калинівна не виходила з своєї кімнати. Замкнувши на ключ двері, вона завішувала хусткою вікно й запалювала перед образом лямпадку.

Вона пригадувала всі образи, що їх терпів Бог од людей, з якими вона жила, і ще яскравіш повставали перед нею їхні вчинки і глум. Жагучий порив молитись за цих божевільних, грішних людей охоплював її, і вона вищала, випроставшись.

Спинившись на місці, сестра прислухалась, як змовниця, і, запевнившись тиші й темряви, йшла до кволого вогника та раптом падала перед ним навколішки.

Кілька хвилин вона мовчала в захопленні; потім з уст її виривались слова моління. Вони хапливим шепотом летіли на вогник, як метелики, і, чіпляючись одне за одне, зливались у тендітний, тремтячий звук. Іноді цей звук рвався, як нитка у прядці, а в тиші приглушено падало ниць людське тіло й лежало долі без думок і руху, без прохання й подяки. Поволі виростало воно потім з темряви на полохливе світло, а напружені очі довго і вперто вдивлялись

у невиразне обличчя Христа з таємною надією, що оживе воно і засяє світлом.

Бог же був мертвий, і не рухалась його піднесена рука. Тоді знову виривалась безкрая цівка слів і мовчки шурхало додолу підняте вірою тіло.

Голос молільниці міцнішав і з благального шепотіння робився настирливим і рішучим. Вона не прохала вже: вона умовляла Бога, радила навіть.

Врешті, вичерпувались усі молитви, що вичені були роками, а загадковий Бог вимагав ще слів благання й любови.

Тоді жінка починала вимовляти слова без зв'язку й змісту, і всі вони безслідно горіли на хисткому вогнику лампадки.

А Бог таки не рухався; від благання не здригнулись його уста й од віри не жахнулись очі.

Час минав; у бараці давно вже повечеряли й погасили світло. Сміх сестри Прісі сплутувався з солов'їними співами понад річкою.

Одарка Калинівна ще переконувала Бога, щоб той простив і забув гріхи людей. Та мліло її тіло й вона не здолала вже триматись навколішках. Жінка кволо сідала на підлогу та витягувала перед себе руки, не наважаючись підвести голову.

Вона тепер повторювала тільки одне слово, вкладаючи в нього решту сил і сподівання.

— Прости... Прости.

Після безвільно падали руки на непритомне обличчя й усе тіло незграбно хилилось на підлогу.

Так лежала сестра Одарка Калинівна, виснажена й нікчемна, перед жорстоким Нареченим.

**

Днями, вільними від чергувань, сестри Пріся і Ганнуся не виходили з саду. Тут вони в холодку дубів ховались від східного вітру, що звідусіль висмоктував вогкість і закидав її далеко геть.

— Ганнусю, подивись, чи нікого немає? — питала Пріся, швидко розстібала свою легеньку блюзку і знесилена лягала на траву.

— Яка спека... більше, ніж літом... — шепотіла вона.

Їй здавалось, що від спеки й суші її тіло розлазиться, і зв'язок між частинами його тратиться безповоротно; навіть бою серця не чути було серед палкої тиші.

З боку річки надійшов до їх босий Антось з ціпочком в руках. Він здійняв свій капелюх і сів біля матері.

— Спека, — сказав він. — Я купався допіру, але не пособляє.

Всі замовкли та слухали, як вітер рве угорі вив'ялене гілля.

Але до Прісі раптом повернулась бадьорість. Вона підвелася з трави і засміялась, ще більш розгортаючи блюзку. Волосся їй розпатлалось і пасмами падало на плечі й чоло.

Ганнуся й Антось здивувались з її сміху, бо вдень ніхто не сміявся. Розм'яклі люди ховались по закутах і тільки потреба вигонила їх напівсонних під сонце.

Пріся схопила Ганнусину руку та, сміючись казала:

— Як це смішно! Коли б ти бачила його в ту хвилину... Обличчя таке дике... каже — кохаю. Тільки це й каже.

Очі Ганнусі блиснули. Вона осмикнула Анто-севи сорочку й відмовила:

— Що ж... мені теж так казали, мене теж ко-хали.

Холодом війнули ці слова на Прісю, і вона зібгалась, як від страшної образи. З острахом дивилась вона на спокійну Ганнусю, якій Антось поклав на коліна голову.

Через хвилину вона впевнено відповіла:

— Не вірю тобі...

Ганнуся знизнула плечима. Вони знову змов-кли, а вітер кублився вгорі, як великий неспо-кійний птах.

Пріся впорядкувала своє волосся та, знову весела й пружна, запропонувала:

— Давай співати!...

Ганнуся стріпнулась і полохливо перепитала:

— Співати? Так... Я сама хотіла...

Вона схилилась на лікоть, щоб зручніше було співати.

Пріся почала.

Пісні були сумні й глибокі, як прірви. В них здебільшого говорилось про українських коза-ків, що або не знаходили своєї долі, або знахо-дили її в неприємному вигляді власної голови, наштрикнутої на чужоземний спис.

Зосереджено гаптували два жіночі голоси тонку й повільну мелодію та пускали її летіти за вітром.

Співаючи, Пріся вдивлялась у очі Ганнусі й бачила, як там тане лід під слізми.

Тоді Прісі зробилося лячно: вона боялась побачити, як сльози Ганнусині потечуть по що-

ках та впадуть на голову нерухомого Антося
Вона раптом запропонувала:

— Давай іншої... веселої.

Та Ганнуся хутко підвелася і шепнула:

— Ні, годі, годі вже...

Вона пішла до кімнати, лишаючи Прісю, і Антося поволі пішов за нею. Багато разів уже давала Ганнуся собі слово не співати, а ніколи не здолала втриматись перед принадою силою пісень.

В кімнаті Ганнуся сіла на стілець біля вікна та взяла Антося собі на руки. Міцно притискувала вона його до себе, мов би хто хотів його від неї відняти, і так довго сиділи вони, мати й дитина, з єдиним почуттям своєї окремішності.

**
*

Покоївки чекали того часу, коли лікар, врешті, зверне увагу на фершалову поведінку. Той став зникати після вечірньої візитації на цілу ніч, іноді спізнявся і на ранкову, а іноді повертався тільки в обідню пору. Правда, він завжди приносив повний кошик риби, і всі знали, що він цілу ніч ловив її.

Але лікар не вважав на те й не дивувався, коли візитацію йому доводилось робити тільки з сестрою-жалібницею.

Одного ж разу, лишившись з фершалом на самоті, у черговій кімнаті, лікар запитав:

— Ви, може, поспішаєте куди?

Фершал зніяковів, але погляд лікаря, завсіди сірий і мертвий, тепер засвітився спокійним вогником.

— Правда... — відповів фершал, — мене чекає човен, щоб їхати на Загріню Косу.

Лікар підійшов до його ближче й промовив:
— Я вас не тримаю... я розумію...

Він одійшов до вікна і став дивитись на село.

— Я розумію, — раптом додав він, — кожний має собі своє...

Візитація почалась, але фершал не був на ній присутній. Він поспішав до річки, щоб перейти на косу.

Там він пройшов до куреня рибалок. Всі вони лежали круг вогнища, на якому варилась литвинська каша.

— Вечір добрий, — промовив фершал.

Ніхто не ворухнувся. Тільки той, що варив кашу, поволі підвів своє заросле обличчя та відповів за всіх:

— Вечір добрий.

Фершал теж мовчки ліг коло вогнища.

Після вечері всі молились на схід, і кожний молився своєму Богові: у дужих душею і Бог був грізний та потужний, в кволих був Бог добрий і м'який.

Потім взялися до праці. Фершал і рибалка Охрім поїхали ставити перемети біля Дівочої Затоки.

Охрім розповідав про своє життя, мірно коливаючи веслами:

— Цілісіньку зиму, як у пеклі, — казав він. — Сварки, сусіди, гості... Я не соромлюся вам признатись — мене жінка б'є. Я двома пальцями задушити її можу, а вона мене б'є. Бо я не можу битись... я нікого не бив.

Фершал сидів на кермі та, слухаючи, вдивлявся в далечінь пологих степів.

Охрім казав далі:

— Вона лає мене за те, що не хочу хазяїнувати. А як я можу різати плугами землю, коли

знаю, що вона мовчки стогне під ногами тисячі людей?

Рибалка захитав головою й витяг весла з кочаток. Уже наближались вони до Дівочої Затоки і можна було не веслувати.

— А вона цього не втне, — розповідав Охрім, — бо звикла, що землю всі штовхають ногами. Вона не плює на долівку, а на землю плює. А як же їй, всіма обпльованій? Ну, й сваримось... А я день-у-день чекаю, поки розтануть сніги, щоб податися жити на косу. І живу...

Охрім подивився навкруги. Зорі спускались на дно річки, як подарунки неба.

Фершал уже розгортав перемети.

**
*

Ніч, коли сестра Пріся віддалася начальникові станції, була скляна й нерухома. Здавалось, дерева застигли в камінь і дихати було важко, мов повітря розвіялось пилом по вулицях. Квіти акації повними гронами падали на землю, знесиливши з тиші та своєї запашности. Так само, як і в денну спеку, тіло розкладалось у беззв'язкову масу, і скрізь панувала радість притоми й знесилення.

Захоплена цією радістю, Пріся гадала, пригортаючись до коханого:

— Досі я важко відчувала пружність грудей і не знала щастя мати їх розталими від пестоців.

Коли начальник станції, приголомшений сухим повітрям і коханням, добився до своєї хати, на платформі його перестрінула ліхтарникова дочка.

Та щовечора до глибокої ночі самотньо блукала по платформі, бо інтелігентних юнаків бракувало, а сільськими вона гребувала.

— Ну, хто виграв? — запитала вона.

Начальник станції запевняв усіх, що він їздить вечорами до вчителя гуляти в преферанс.

— Ми, — відповів начальник станції і спинився на хвилину — його здивував звук людської мови.

Мешкання його було з чотирьох кімнат, але дві ніколи не одмикалися, бо були непотрібні.

Начальник станції сів біля столу та видобув з шухляди записну книжку: „Порадник залізничника на рік 1910”. Цю книжку він придбав ще на початку своєї залізничної кар’єри, але й досі там нічого не записав.

Сьогодні ж скоїлось щось таке, що треба було відбити на віки. Принаймні, начальник станції був твердо того певний. Він розгорнув книжку на першій сторінці й написав:

Квітня 3-го дня. Вночі я

Далі він не міг висловити того, що таке ясне й велике стояло перед очима. Він zakresлив усе та написав знову:

Квітня 3-го дня. Вночі Пріся і я

Він здивовано помітив, що всі потрібні слова зникли, а лишилися тільки цілком нікчемні.

Зненацька він схилив голову й заснув.

Дочка ж ліхтарника ще довго нікала коло станції, одна серед будинків, дерев та залізних смуг.

Тії ночі чергувала сестра Ганнуся. У покоях було тихо; хворі не стогнали і не метушились у гарячці. Вони, як запоморочені, повитягались на ліжках, без сну й без руху. З вечора вони хвилювались, прохали розчинити всі вікна, про-

хали кислої води, а потім застигли, як риби на піску.

Сестра Ганнуся стояла біля вікна й дивилась туди, де по степах конала спрагла земля. Вдень вітер хапав пил та грудки, люто кидав їх на паростки хліба, рвав, розкидав і сам розсипався.

Ганнуся не здолала більше триматись на ногах і лягла. Сон не приходив, хоч з втоми не можна було ворухнути пальцем.

Сестра лежала з розплющеними очима, а бачила тільки важкий, виснажливий дим, що, здавалось, заповнив кімнату.

Вона не помітила, як згасла свічка, і місяць крізь гушавину дерев блискучими трісочками розсипався на підлозі.

Раптом у кімнаті зашуміло, загуркотіло й війнуло холодом.

Сестра Ганнуся схопилась — надворі полосонував дощ.

**

На другий вечір учитель сільської школи простував до бараку. Надворі було вогко й легко, трохи холоднувато після ранкового дощу.

Шляхом він перестрінув трьох гімназистів та техніка, що вже вертався додому.

— Чого ви так рано? — здивувався учитель.

— Годі вже ходити, — відповів технік басом.

— Справа безнадійна.

Гімназисти були сумні й мовчали.

— В чому ж річ? — спитав учитель.

Технік раптом зробився гострий і розлютований.

— Річ у тім, що треба було б вам бачити, як вони кинулись одне на одного сьогодні! З нами вона навіть привітатись забула.

— Це просто невіжливо, — додав один з гімназистів.

Всі скупчились, стали близько один до одного, як одна щільно з'єднана родина ображених і лукаво обдурених у своїх сподіваннях людей.

— Так ви підете туди ще? — питав технік вчителя. — Ми постановили бойкотувати її, це ж свинство — не привітатись.

Учитель стояв блідий і неприродно витягнутий.

— Ні, я не піду туди, — сказав він. — Я піду на беріг попитати риби.

Юнаки пішли геть. Кожний з них не міг примиритись з тим, що він так жорстоко і нахабно обдурений.

А вчитель підтюпцем подався до саду: щось підказувало йому, що там він знайде Прісю та її коханця.

— Хоч подивлюся на їх, — гарячково думав він, — хоч ударю його, хоч крикну їй щось образливе.

В садку його опанував страх і сором. Він спинився й поволі пішов назад до школи. В одну мить він знесилив і йшов, хитаючись, з байдужою посмішкою на обличчі.

Коло школи він опам'ятався. Спокійно одімкнув дверину, пройшов через клясу у свою кімнату і сів на ліжко.

Він почав розуміти, що Пріся з'явилась тут через пошесть, через зойки людського болю і смерть. І всі вони там, у бараці, існують тільки з лиха людського та прокляття.

**
*

Сестра Пріся цілими днями ходила зосереджена, і сміх її вже не турбував ані саду, ані будинку, де жив увесь медичний персонал.

Тільки в бараці днями чергувань до Пріси верталось її дитяче недбальство та нестримана ласкавість, що чарівно полегшувало найтяжчі муки. Легко ходила вона по покоях, як коханка нахилилась над хворими і з очей бачила, чого той бажає. З непідробленою щирістю метушилась вона, щоб допомогти озвірілій із болю людині.

Сестра Ганнуса зовсім не розлучалася з сином. Разом вони ходили по степу, збираючи квітки, разом чергувалися біля хворих. Здавалось, вони мали таємницю від усіх, що зв'язала їх навіки.

Увечері вони гуляли по саду та сходили на гору, з якої видно було село і степ. Тут вони сідали на купі дикого каменю й лишались до півночі.

Земля, відроджена щедрим дощем, парувала, і над нею повставали теплі пахощі. Під їхнім впливом зникали думки, а байдужість охоплювала тіло та колисала його, як на гойдалці.

**
*

Якось сталося так, що дід Якимець, нічний церковний сторож, зробився єдиним приятелем сільського вчителя. Скоїлося це без балачок, непомітно й одразу.

Прокидався дід Якимець о восьмій годині вечора і зразу ж готував учителеві самовара. Разом вони сідали пити чай; випивали мовчки по дві склянки кожний.

Потім дід Якимець видобував з кешені газету: „Комуніст”, орган губпарткому КП(б)У, — одшматував клапоть та крутив величезну своїм розміром цигарку.

— Може вже віконниці зачиняти? — запитував він.

— Авжеж, — відповідав учитель і починав запалювати каганця.

Коли віконниці були зачинені, учитель добував із скрині скрипку й ноти, клав їх на стіл та присував ближче каганець.

Дід Якимець сідав на лавочку в найтемнішому кутку й застигав у темну чудернацьку скибу.

Учитель брав скрипку до плеча й клав смик на струни. Звук виринав густо-шовковий, та враз обривався, як акробат з високої трапеції.

— Діду, — звертався вчитель до сторожа. — Я щовечора прохаю, щоб ви не дивились на моє обличчя, коли я граю. А ви...

— Не буду більше, — шепотів зляканий дід. — Я дивитимусь у землю.

Учитель грав. Спочатку він дивився на ноти, а потім забував їх перегортати та починав грати те, що, здавалось йому, він чув давно... може, ще в дитинстві, коли батьки брали його з собою ночувати в степи.

Потім перед ним у яскравих фарбах з'являлися барак і все, що там стогнало й катувалось. Безкрайньою валкою сунулись перед ним юрби людей з підтятими думками та розкраяним тілом, а він, як найнятий музика, компонував їм величній марш *Funèbre*.

Дід сидів у кутку, скоцюрбившись, з примруженими очима; ніби він не встиг приготуватися до хвилі звуків, і вона захлиснула його несподі-

вано. Дід сидів геть розгублений та почував, як звуки великими клинами вриваються в його тіло і трощать його на шмаття.

Учитель кінчав. Він ще стояв нерухомо, і смик лежав на струнах. Але звуків більш не було.

Дід Якимець підводився і йшов до дверей. Там він спинявся і казав учителеві:

— Я, як пас громадську череду, так у мене була сопілка... Тоді я теж грав... корови пасуться було, а я граю сам собі.

У сінях сторож брав ціпка та плентався до церкви заснулим селом.

Дід жив уночі, коли всі спали; а вдень, коли всі жили, дід спав, і ніколи не снилося йому сонце.

**
*

Сестра Пріся якось увечері попросила Ганнусю:

— Ганнусю, дозволь мені якийсь час ночувати з тобою разом. Останні ночі я кепсько сплю... Я боюся чогось і все думаю...

— Будь ласка, — відповіла Ганнуся. — Антось може спати зі мною на однім ліжку.

Тієї ж ночі Пріся розбудила Ганнусю. Пріся була перелякана й сорочка на ній тремтіла.

— Ганнусю, — просила вона, — дай мені брому або морфію... Мені все сниться, що я падаю... В той час, коли я маю вдаритись, прокидаюсь, і в мене болить усе тіло...

Сестра Ганнуся встала й одхилила вікно.

— Свіже повітря заспокоїть тебе краще од брому, — сказала вона.

Пріся сіла біля вікна.

— Як приємно, — промовила вона, — і... соромно. Здається, то не вітрець, а хтось живий торкається тіла та задумливо пестить його.

Пріся здригнула й швидко накинула на себе хустку.

— Ганнусю, — казала вона. — Яка велика влада ночі над моєю душею і тілом. Ввечері, коли приходить він, я не можу боронитись проти його слів, бо він каже те, що має ніч... Коли ж він іде од мене, ти стаєш переді мною, і твої заморожені очі враз розвіюють усі слова його... Я знаю, що прийде час, коли він покине мене.

Пріся замовкла, ніби чекаючи відповіді, але Ганнуся мовчала, схилившись на спинку ліжка.

— Або ще гірше — ми одружимося, як він намовляє, і будемо жити на маленькій станції, де в добу проходить два потяги... там будуть мимо сунутись люди, а я навіки спинюся. А за непаде ж врешті кохання, а я таки житиму, здатна тільки варити борщ та ночувати з чужою мені людиною...

Пріся схопила Ганнусині руки і стиснула їх.

— Ганнусю, ти мусиш мені допомогти визволитись з-під влади ночі; я не хочу чути його слів...

Ганнуся хитнула головою.

— Я допоможу тобі, — шепнула вона.

Пріся встала і нахилилась до неї...

— А то... страшно? — спитала вона, вказуючи на Антося, що спав.

— Ні, — відповіла Ганнуся.

Обом їм не хотілося спати. Вони сіли поруч на ліжку і розмовляли без кінця. Пріся розповідала про своє дитинство і батьків, а Ганнуся

згадала, як той, Антосів батько, вийняв з неї молоду душу і роздушив.

**
*

День-у-день переконувалась сестра Одарка Калинівна, що Бог прокляв тих людей, з якими їй доводиться жити. Вона зрозуміла, що не хоче Бог їх простити і молитись за них даремно.

Здибаючись з ними, вона трималась їх осторонь та гадала:

— Я молилась за вас до безтями. Бог великий не почув мене, бо він прокляв вас і нащадків ваших. Ви ще жахнетесь його гніву, прокляті від Бога.

Вдень вона збирала квіти та запашні трави і розкидала їх по кімнаті. Кожний куточок квітчала вона і сплела на образ Христа великий віночок з колючої шипшини.

Вечорами вона не молилася вже, навіть не запалювала лампадки; вона тільки казала, повернувшись обличчям до Христа:

— Дякую тобі, Боже. Мені нічого не потрібно.

Потім вона сідала на стілець і почувала, як утворюється надслівний зв'язок між нею і божеством; вона почувала, що стає часткою його великої волі і думок.

Щовечора міцнішав цей зв'язок і дедалі, то вільніше розумілася Одарка Калинівна з Богом. Він, уквітчаний тернами, одкривав їй свої затаєні пляни і радився з нею в кімнаті, закиданій квітками та пахощами степів.

**
**

Сестра Пріся не одходила ані на крок од Ганнусі, і начальник станції мусів іти з ними обома й Антосем до річки.

Начальник станції був невдоволений і не розумів Прісіної поведінки. Та взялася рука за руку з Ганнусею і перед тим, як сказати що, так дивилась на неї, ніби прохала дозволу говорити.

Мовчки подивились вони на холоднувату просторінь річки та на легенький місток, що місяць перекинув між двома берегами.

Коли вернулися назад до бараку, сестра Пріся попрощалась, щоб разом з Ганнусею іти до кімнати.

— Сестро Прісю, — сказав тоді начальник станції. — Мені треба дещо сказати вам наодинці.

Пріся щільніше притулилась до Ганнусі, хотіла щось одмовити, а потім швидко подалася геть, зовсім звисившись на Ганнусину руку.

— Чого ж мені боляче? — питала вона. — Я ж сама хотіла й зробила...

— Це мине, — сказала Ганнуса.

— Прісю, оце все? — гукнув їй наздогін начальник станції.

Йому ніхто не відповів.

Він тоді сів на своє колесо й посунув на станцію. На платформі, як звичайно, гуляла ліхтарникова дочка; вона привіталась з ним, і він хитнув їй головою. В кімнаті він запалив світло й знайшов свою записну книжку. Довго він вдивлявся у написані там слова:

Квітня 3-го. Вночі Пріся й я

Одну хвилю серце йому підкотилось до горла, і він схопився, щоб бігти з цією книжкою до бараку та крикнути там:

— Пріся моя! Ось документ!

Та він заховав книжку; він зрозумів, що кохання промчало повз його, як потяг, і зникло ген, як і всі потяги, що проходили коло його станції.

**
*

Сестра Ганнуся чергувала під Великдень, як і напроорокувала колись Пріся. До церкви з медичного персоналу не пішов ніхто. Притомлена Пріся спала, бо останній час по охоті чергувала по двоє суток вряд то за Ганнусю, що блукала скрізь з сином, то за Одарку Калинівну, що замикалась у кімнаті. Лікар робив цигарки, бо дедалі, то курив їх більше, а фершала зовсім не було в бараці: він добув у лікаря двохмісячну відпустку, ніби з приводу гострого недокрів'я, і зовсім перебрався на Загірню Косу.

Одарка Калинівна теж лишалася вдома.

— Чого маю я йти до церкви? — гадала вона. — Адже ж Великий Наречений прийде сам до мене в кімнату.

Лікар уже налагодився спати, коли його покликано в барак до хворого. Він узув черевики і пішов: коло ліжка сестра Ганнуся марно силкувалась заспокоїти хворого.

— А! — крикнув хворий, забачивши лікаря. — Ось і він. Я тут мучусь, спрага мене пече... Полегшіть мої муки! Ви ж лікар!

Лікар сів біля нього на дзиглику й байдуже подивився на записану температуру.

— Нащо ж мене везли з дому до бараку? — питав хворий. — Всі думали: тут учений лікар пособить. Краще б я дома помер...

Хворий кричав. Слова його ляскали по мурах і гинули між ними.

— О, якби я видужав хоч на годину! Порізав би всіх лікарів. Я б умився їхньою розумною кров'ю. Я б помацав рукою їхній учений мозок.

Раптом він упав на подушки та, протягаючи руки до лікаря, зашепотів:

— Дайте чогось, щоб не пекло хвилину, благаю вас... я руки ваші цілуватиму... нема сил терпіти... дайте...

Лікар підвівся.

— Морфію... десять крапель, — мляво промовив він і посунув до себе в кімнату. Роздягнувшись, він закурив.

— А що, як не стане враз пошести та хвороб? — запала йому в голову несподівана думка. — Якже я тоді?...

Він засміявся. Дурниці. Пошесть завсіди буде, як не на Україні, то в Китаю, або ще десь.

Хворий у бараці солодко заснув. Сестра Ганнуся пройшла покоями — все було тихо. В бараці лишилась тільки одна покоївка, та й та була сердита, як гадюка, бо всі її подруги, будиши релігійні, подалися христосуватись до церкви, дарма, що христосувались були щоночі і без Христа.

Сестра Ганнуся вийшла на повітря і спинилась, схилившись на двері. Раптом з села залунали Великодні дзвони.

Але воскреслий Бог не прийшов у барак, і сестра Ганнуся стояла перед ним, як самотній дозорець на варті страждання.

1920.

ПОВСТАНЦІ

НАРИСИ

І. ІДУТЬ

Весняна вода добре таки пожувала гатку. Їздити через річку не можна було.

Дід Охван прийшов подивитись і був дуже невдоволений з річки.

— Рибини путньої не вліймаєш, а й собі набундючилась...

Проте він гадав, що вода занесе з Дніпра чималеньких головнів, тим то треба було задалегоди готувати ятері.

Прокіп Лісовий з сином Тарасом возили землю, щоб одбудувати гатку. Прокопові треба було возити зерно до млина, а сплюндрована гатка стояла на перешкоді.

— Магайбі, — привітався дід Охван.

— Спасибі, — відповів Прокіп.

Дід постановив, що немає кращого місця на ятері, як проти Тимченкового городу, і попен-тався додому.

Поки скидали з брички землю, Прокіп упрівав так, що розстібнув комір сорочки. Він окинув оком гатку: не менше, як іще три брички доведеться привезти.

Прокіп устромив лопату в землю і трохи поправив шлейки на конях.

Тарас і собі перестав скидати й тихим поглядом гуляв по річці.

— Гаву яку побачив, чи теж заморився? — спитав Прокіп.

— Ні, — відповів Тарас.

Він скинув декілька лопат і знову спинився.

— Тату, — сказав він, — я піду до батька Зайченка.

Після цього обидва ретельно працювали. Бричка спорожніла.

— Гей! — гукнув Прокіп, узявшись за віжки.

Коні сіпнули й радісно побігли, гадаючи, що вернуться зараз до стайні. На їхнє здивування, люди мислили інакше й залізом вуздечки звернули їх до могили, звідкіля брали землю. Коні загнuzдано заздалегоди.

До обіду гатку виправлено. Прокіп із сином повернулись додому.

Коні вже не бігли: були певні, що знову доведеться звертати до могили. Але вони знову помилились.

В хаті борщ був на столі.

Мати розповідала, що в Павлихи врешті таки народився син, а в Панасенків іздох кнурець.

Борщ знищили, й мати відвихнулась до печі витягати інші страви.

Прокіп витер губи рушником і запитав Тараса:

— А як же мені самому господарювати?

Тарас замислився, й напруження вузькими стьожками сповило його засмагніле обличчя.

— Уже ж обсіялись, а жати я повернуся, — впевнено сказав він.

Прокіп посміхнувся.

— Хіба що так, — скепкував він.

Мати вийшла з хати за солоними баклажанами.

Прокопове обличчя враз стало тверде. Його не можна було б урубати сокирою.

— Іди!

За цими словами щоки його звисли, і зморшки нещадно порізали чоло. Він глибоко зітхнув, мов хотів набрати в легені на завше повітря і вже не дихати.

Прокіп хитнув головою.

— Коли?

— Завтра вночі.

Мати повернулася з червоними кулястими баклажанами.

**
*

Увечері Тарас, замішавши коням, вийшов у садок і схилюся на тин. Вишня поклала йому на бриль білі пелюстки.

Біля крамниці Споживчого Товариства бавилась дітвора. Вереск її лунав понад річкою.

Тарас підвів голову до неба. Вишня подарувала йому ще своєї краси.

Небо було недосяжне. З цього стало сумно, як то завше буває весняної нчі, коли жінка тебе не кохає.

Вночі другого дня рушили. За селом Тарас із Остапом зупинились і чекали на Марка Чмуля. Той мав право спізнитись: у його була кохана.

Тарас притулився до ночі й застиг. Тиша його скорила і стала йому замість душі.

Остап заклав обійму в рушницю і клацнув. Він хвилювався. Тиша до нього не йшла, бо мав він маленьке серце.

— Найшов час, — мимрив Остап до Марка.

Він витяг обійму і став ладнати в ній набої.

Тиша тим часом стала Тарасові замість очей.

— Міг би вчора попрощатись, — бубонів Остап.

Синьою плямою підплив Марко й засміявся.

— Шлик є, — похвалився він: — китиця срібна!

Вони взяли рушниці на плечі й посунули назустріч шляхові.

— Раптом Тарас одчув, що тиша покинула його й подалася назад до степу.

— Немає, хто б кохав, — похапцем заговорив він: — немає і шлику... немає срібної китиці...

Його сум грізною хмарою повис над Остапом. Він міцно стиснув рукою рушницю і промовив:

— Мовчи, мовчи!

Маленький Андрійко наздогнав їх і влесливо забіг наперед.

— Тобі що? — здивувався Марко.

— З вами... — винувато відповів хлопчик.

Марко похмурився.

— Додому, — суворо сказав, — а то поясом.

Андрійко несміливо зирнув на Тараса з Остапом. Ті мовчки кликали до себе тишу.

Тоді малий погірдливо струснув головою й миттю подався назад.

Остап глянув йому вслід і жахнувся степу: той збільшувався й поширювався, як потоп.

— Село... — прошепотів він, показуючи рукою в той край, звідки вони йшли. Голос його захитався, як підрубане дерево.

Остап упустив рушницю, й сам упав обличчям до землі. Тільки но почулося тремтіння його ридань, Тарас потонув у тиші.

Марко не зводив очей з того, що на повні груди пив силу землі.

— Ех... — прошепотів він, і здійняв шапку.

Та Остап ураз випростувався й одійшов набік. Він нахилився до степу й гукнув:

— Я!...

Сам же зробився кам'яним і сірим. Тільки кохання здолало б його ворухнути.

Так він стояв, поки не скорився степ і не вклав йому в серце своєї безкрайности.

Вони знову пішли, лишаючи сліди на вогкій землі. Тепер їхні сліди червоніли перемогою.

Праворуч срібної криниці знову несподівано вирнув Андрійко.

— Чи бачиш, пущівірінок, — з пошаною промовив Марко.

— Перестрінув таки, — додав Остап і лагідно забрязчав залізачкою на рушниці.

Тарас мовчав. Ніч оддавала йому своє прозоре тіло і стиха дихала сумом. Степ подавав йому міць нерухомости та спокій потужности.

Вони йшли далі, обережно ступаючи по землі, немов лізли по драбині на небо.

2. У ШТАБІ

Обрано на селі найбільшу і найчепурнішу хату. Над ворітьми устроєно прапор. Вітер

ламле написані там слова. На подвір'ї серед гарб поставлено гармату. На ній сидять два козаки, поволі крають сало і хліб великим ножем та, не хапаючись, ковтають це приемне сполучення. Це — штаб.

Всередині хати повно народу. Отаман сидить біля столу. На столі стоїть миска з недоїдженою картоплею.

Отаман мовчки ссе люльку й уважно слухає, що каже йому сотник першої сотні, стрункий хлопець із дівочими блакитними очима.

— Були і бачили, — провадить сотник: — їх там з півтора та штук четверо скорострілів. Страшенно залякані, кажуть селяни, що і вночі не сплять — нас бояться.

— Так, — каже отаман: — а скільки це звідси?

— Верстов п'ятдесят. Зараз як виїхати, то над вечір там будемо. Батьку, дозволю!

Молоденьке обличчя сотникового кривиться, мов він заплакати хоче. Отаман сміється.

— Ти не віриш, батьку? — ображено каже сотник, і рука його мимоволі лягає на шаблю: — ти гадаєш, я не гаразд розвідав! Сором, батьку!...

Навкруги купчаться козаки першої сотні. Вони гомонять поміж себе, а часом теж підвищують голоси.

— Хіба ж можна випускати з рук? — бурчить один: — четверо скорострілів, хіба воно на дорозі валяється?

— Та батько дозволить, — запевняв другий: — то він жартує.

Отаман сміється. Сотник уже злісно дивиться на його, і з уст його готові вирватись гарячі, докірливі слова. Ще хвилина — й він ладний кинутися з пістолетом на отамана, гукаючи:

— Смерть зрадникові!

Та отаман підводиться й, вийнявши люльку з рота, каже виразно і твердо:

— Сотнику першої сотні! Наказую негайно виступити з своїми козаками, а завтра повернутися з чотирма скорострілами.

Рух і гудіння серед козаків.

— Слава батькові! — лунає де-де.

На обличчі в сотника першої сотні гуляє веселка.

— Хлопці! — гукає він до натовпу: — чули, що сказав батько? Ходімте!

**
;*

На хвилину хата порожніє. Видко, як у кутку хлопець, що його шлик, перекинений через плече на груди, лягає аж до пояса, ладнає мандоліну. Круг нього стоять троє, глузуючи з його нездатности.

Згодом хата знову заповнюється козаками. Приходять подивитись, що робить батько, вітаються й мовчки стоять біля столу.

— Де він? — чути біля дверей: — повернувся вже? Ану, пустіть, подивлюся.

Крізь натовп проштовхується козак із круглим обличчям і широкою посмішкою. Він здіймає шапку.

— Добридень, батьку, — каже.

— Добрий, — відповідає отаман.

— Уже повернувся?

— Як бачиш.

Козак посміхається, цілком удоволений з того, що побалакав із батьком. Але він помічає на столі недоїджену картоплю і спиняється вражений.

— Еге, — мимрить він задумливо: — це погано, що ти, батьку, картоплі не добрав... Жінка ряба буде... Ану! — гукає він до натовпу: — йдіть картоплю добірати, щоб часом у батька рябої жінки не було!

Хата вже набита до краю. До столу надходять козаки, стоять кілька хвилин мовчки й одступають назад, даючи місце іншим.

Отаман сидить і ссе люльку.

— Де він! — знову галасує хтось коло дверей: — ведіть мене до його!

Серед козаків регіт і глузування. До столу протискується нова постать — висока людина в синьому козацькому вбранні, з червоним шликом і рябим од віспи обличчям. Це начальник постачання Омелько Гарнага.

— Ага! — гукає Омелько, — осьдечки...

— Здоров, батьку... Ану, посунься, я сяду... Так... Ти не думай, що я п'яний. Хіба від четвертини самогону Омелько впивався коли? Я стомився, бо все ходжу, шукаю, хто б мене змалював... І не знайду! Я сьогодні волосного писаря попав та пістоля йому в груди — змалюй мене, вражий сину! Добре, що чвертку самогону поставив, а то був би вбив... Дуже мені хочеться свій партрет денебудь повісити...

— А ось піймають тебе та й повісять на гілляці. От і буде партрет, — озивається з натовпу.

— Бодай тобі повилазило, як побачиш мене повішеним, — спокійно відмовляє Омелько.

— Та твій партрет давно вже в церкві висить, — невгаває з натовпу: — святий Микола там жене такого... чорненького, з ріжками...

Регіт. Омелько помутнілими очима дивиться на натовп.

— Дурний, як бабина запаска, — зневажливо каже він: — сам ти анциболот! Сукини сини! А чи забули ви, що, як зранили мене в ногу, та поклали одужувати, так я й півдня не вилежав. Порачкував до коня, та й хода! Ех!

— Та то тобі приснилось, мабуть, як ти заснув із перепною...

Під регіт Омелько ще раз дивиться на натовп, що не його чуття, й каже отаманові:

— Не хочу з ними балакати. А добра самогонка в Палажки! Та й молодиця чепуренька... Треба буде її вбити...

Він поклав шапку на стіл, закинув оселедець за вухо і схилився спати.

**
*

Два козаки підвели до отамана молодого хлопця в селянській одежі.

— Оце, — промовив один хлопцеві, показуючи очима на отамана.

— До нас? — запитав отаман, оглянувши хлопця.

— Еге ж, — несміливо прошепотів той.

— А чого ти йдеш до нас? — суворо запитав далі отаман.

Хлопець поволі підвів голову, глянув лицем на отамана і знову схилив її.

— Хочу, — тихо відповів.

— Добре, — сказав отаман: — чом же ти голову хилиш? Дивись на мене.

Хлопець підвів свої чорні великі очі й напружено дивився на отамана. Той оглядав його безвусе обличчя з рівними виточеними рисами, прямим носом і високим чолом, над яким кучерявилось пухливе волосся.

— Так, — казав далі отаман, любуючись з його краси: — а чи знаєш ти, що ми повісимо тебе, як ти вкрадеш що в козака чи селянина.

Весь натовп у хаті стояв нерухомо й тихо. Всі слухали, що каже отаман, і дивились на ніжне, незапорошене негодами обличчя хлопця. Важко лягали на нього зосереджені погляди, й він почув, що зовсім голий стоїть перед людьми.

— Знаю, — відповів він голосніше.

— А чи знаєш ти, — поволі провадив отаман, ніби вкладаючи слова просто хлопцеві в душу, — що як спіймають вороги, то ласки не буде. Розстріляють, а може, ще й мордуватимуть попередку. А ти мусітимеш мовчати, коли розпитуватимуть про нас... Ти знаєш це? Ти не боїшся цього?

Хлопець мовчав, і було видно, як розтурбувались його великі очі й засмикались губи. А за мить затверділи його риси, випростались губи, і червоність зникла з обличчя.

Він струснув головою.

— Знаю й не боюся! — голосно й погордо відповів.

Тепер він прямо й рішуче дивився на отамана, й відвагою палали його глибокі очі. Отаман тішився з його зміцнілої краси.

— Добре, хлопче, — промовив він урешті: — відведіть його до сотника п'ятої сотні.

Натовп загомонів і заворушився. Отаман устав. Козаки розступились і дали йому дорогу.

3. ПЕРЕД НАСТУПОМ

Ніч була близька, як мрія. Далекий обрій, до якого весь день тяглося було сонце, щоб там

спинитись і спочити, зрадливо проковтнув його й поглинув його світло.

Ніч ішла по килимі зір і браталася з землею.

Сотник Книш зліз з коня, похапцем прив'язав його до клямки вагона й подумав:

— Сто чортів, як спати хочеться!

Книш зайшов у вагон і розплився серед хмар тютюнового диму й гудіння балачки.

— Хто там увійшов? — гукнув отаман, не підводячи голови від рушниці, яку лагодив.

— Сотник Книш, — озвався сотник, простуючи навмання до лави.

— Вам з півсотнею кінноти йти ліворуч залізниці поза Калюжним Яром.

Сотник Книш став прохати полковника Бігуна, щоб той поступився своїм місцем на лаві:

— Так хочеться спати, ніби я місяць носив на собі землю.

Полковник Бігун неохоче підвівся.

— Лягайте, — сказав він, — але через годину маємо наступати.

— Хоч хвилину заснути.

І вмить сотник Книш уже спав, скоцюрбившись на малій лаві.

Полковник насолопив шапку і штовхонув рукою свого товариша Леваду.

— Що за холера? — гукнув той.

— Дай закурити.

Левада кинув Бігунові пачку цигарок.

— От пройдисвіт! Ніколи не має закурити, — злісно пробурмотів він.

Левада був у поганому гуморі. Вдень його козаки добули газету з ворожого табору, й він прочитав, що за його голову обіцяно нагороду — двадцять п'ять тисяч карбованців, — тим ча-

сом як голову полковника Задуми оцінювано в тридцять п'ять тисяч.

— Така дурна голова, а коштує дорожче за мою, — сердився Левада, і його настрої зіпсувався.

Він постановив цієї ночі піднести ціну на свою голову. Він піде обходом. Він покаже! Ого-го, як покаже!

Полковник Бігун запалив цигарку й вийшов з вагона.

— Еге, — буркнув він, — уже ніч.

Він пішов здовж потягу, пильнуючи, щоб не перечепитись через рельсу. Потім він спинився й оглянувся навкруги.

Так, справді була ніч.

**
*

Олекса Стельмах був вартовий. Він сидів на східцях вагона, опершись рукою на рушницю. Небо приваблювало його погляди й зачудувало їх.

Стельмахові здавалось, що він не повстанець, а зірка в небі, сяйлива, золота зірка. Така, як ота, що бачиться йому перед очима. Тіло Олекси ставало міцне й напружувалось, щоб дати більше блиску і гри.

— Хто? — запитав Стельмах, беручи рушницю.

— Кінь, — шепнуло збоку.

Постать пройшла мимо, як надія.

Стельмах прихилився до вагона.

— Ні, я не хочу бути зіркою, в далекому блиску зір захована безодня суму. Зорі — то небесні сльози. Важко плакати, а слізьми бути ще важче.

Вартовий водив очима по деревах, землі й вагонах... Він не знав чим саме хотів би бути.

Тоді він пустив ніч собі в серце, й воно зашеміло від її тихого дотику. Воно стало велике, й тяжко було терпіти його великий бій.

— Ні, я не хочу бути зіркою, я не покину тебе, земле... Хай житиму я, закутий тугою, хай гнітить мене воля твоя — я носитиму, земле, твої пута...

Ще більшало серце повстанця, і страшно ставало, що воно й далі ростиме.

Знову чулися кроки й одноманітно проходили мимо темні, невідомі надії. Кожній з них вартовий отдавав шматок свого серця, й порожньо ставало йому в грудях, як у вирубаному лісі.

**
*

У старому, прогнилому вагоні сиділи, лежали і стояли козаки Дніпрові сотні.

— Як я хотів пити! — казав один: — я ладець був кинутись на землю і стиснути її, щоб видушити з неї краплину води. Велика пожежа була в моїх грудях, і я мусів її залити.

Ніч кидала на постать повстанця нерухому пляму через вхідні двері.

— Я біг, я забув, що назустріч кулями летить смерть. Я не чув гуркоту гармат. Спрага несамовито штовхала мене вперед. Так я хотів пити.

Хтось виходив з вагона і затулив постаттю двері. На хвилинку зробилося темно й тоскно, як у обіймах набридлої жінки.

Потім іще світліша прилинула ніч, ніби сказала:

„Не жахайтесь! Усі думки й сподівання, які віддали мені ви, виснажені працею і знеможені

глумом сонця і дня, я схоронила, як сни. Вони ось”...

Ніч тихо показувала кожному все, що мала: мрії про волю, жадобу влади, тишу забуття — як безкрайні барвисті килими розгортала вона перед тими, що сиділи в прогнилому вагоні.

— Хлопці! — сказав він: — час рушати. Ходім!

І враз ніби став день.

**

У штабному вагоні будили сотника Книша.

Полковник Бігун із рушницею за плечима схилився над ним і смикав за руку. Молоде обличчя сотникова кривилось і щільніше притискалося до дерев'яної лави.

— Вставай, хлопче, вставай! — гукав йому на вухо полковник: — іти треба!

Книш раптом схопився і сказав:

— Навіщо ви будите мене й рушаєте омани, що навів мені сон? Я бачу, як цвітуть запашні сади... Я чую, як луною гуляє пісня по степах, і мила горнеться до мене своїм м'яким тілом... Я щасливий... я спати хочу... Я хочу спати...

Сотник струснув головою й захоплено казав далі, як дитина, що наважилась викрити свої дитячі таємниці:

— Сон купає мене у прозорих хвилях журливої річки й тіло моє, пружне і бадьоре, лине над водою, як промінь... Сон закосичив мені чоло вінком із розпушених квітів... Куди я іти маю. Я спати хочу, я хочу спати...

Сотника Книша зволокли з лави й силоміць виштовхнули з вагона на повітря.

Поволі проповз бронепотяг, засапуючись від диму. Він кидав іскринки до неба, а ті безсило падали на землю чорною сажею.

Дрібненькою ходою проїхав сотник Книш із півсотнею кінноти кудись до Калюжного Яру.

4. ПОЖЕЖА

Повстанці заняли місто тільки три дні тому, але порядок налагоджувався. Командант міста вважав, що честь за цей порядок належить йому.

— Жадного грабунку! — хвалився він, сидівши одного вечора з начальником штабу та редактором повстанського часопису: — сам собі віри не йму! Вчора приходить один, — п'ятсот карбованців, каже, украдено... Дав йому п'ятсот карбованців і з Богом!

І він, недавно відірваний од рала, шкодував того часу, що віддав був йому, не гадавши навіть, який з його досконалий адміністратор.

— А праці! Все лізе до команданта з своїми заявами! Ні, неминуче треба призначити ще й цивільного комісара. Я не можу! Бачите — хитаюся.

Він підвівся, поправив за поясом пістоля й пішов геть перевіряти варту.

Начальник штабу позіхнув.

— Дивна річ, — сказав він, — я так одвик спати, що мені вже чудно лягати, дарма що роботи немає. Коли маєте час, то погуляємо в дурника.

Він видобув з кишені засмальцьовану колоду карт і з ляском кинув її на стіл.

Але редактор хитнув головою.

— Не маю часу, — відмовив він: — треба написати статтю до завтрашнього числа. Ви не знаєте, яку статтю я пишу. Хе! Я готую її вже два тижні! Я... готував її весь час свого свідомого життя! А ось спромігся висловити це й одповісти на безліч питань, що повстали переді мною і всіма нами... Ця стаття — наслідок усього мого думання, підсумок усього мого існування... А ви кажете — гуляти в дурника!

Редактор ображено застукотів пучками по столу. Потім підвівся, пройшов двічі по кімнаті начальника штабу й вийшов геть.

— Скажіть Грицькові, щоб прийшов сюди, — гукнув йому наздогін начальник штабу.

За хвилину в кімнату постукало. Ввійшов Грицько, дванадцятилітній хлопчисько, що був ординарцем у начальника штабу.

Той сказав йому сідати і здав карти.

Редактор увійшов до редакційної кімнати і сів біля столу, переступивши через секретаря редакції, що спав долі, простягшись навскіс кімнати. Каганець, що блимав на столі, заворушився й захитав на столі сіру редакторську тіль.

Добувши папір і олівець, редактор взявся до праці. Він писав хапаючись, лишав слова напівнедописані, і рядки на папері то падали з-під його руки вниз, то нестримано дерлися вгору.

Він мало мислив про те, що писав, бо все вже було обмислене до подробиць; тільки непокоїла його полохлива думка, що раптом щось пошкодить йому докінчити цю статтю — підсумок усього його існування. Він жахався наглої смерти в цю мить, смерти, що припинить його рядки, й ніхто тоді не дізнається, що вони, повстанці, єдині мали рацію; смерти, що підотне йому думку, і всі ті останні партії, що він їх

мав донищити, лишаться цвісти, як і досі. Часом йому здавалось, що життя вже покидає його, й тіло його клякне. Тоді піт холодив йому чоло й падав масними краплями на папір.

Так він писав, хилитаючись між смертю й життям.

Поставивши останню крапку, він непевно підвівся й зітхнув — так, він був живий, а докінчена стаття, теж жива, купою лежала на столі. Редактор знову сів.

— Тепер можна й померти, — безсило прошепотів він, і млосні хвилі покотилися йому в голову.

Та за мить він стріпнувся.

— Ні, ні, мені ще треба її переписати!

Він добув новий жмут паперу й загострив олівця.

**

Начальник штабу раз-у-раз лишався дурником. Грицько раював, хоч йому й ніяково було перед начальником.

— Бачиш, — промовив він урешті, — на картах виходить, що я дурник, дарма що в житті я вдесятеро від тебе розумніший. Хіба можна після цього ворожити на картах.

Грицько постановив цим разом піддатися начальникові штабу.

— Ходіть, — сказав він.

Але начальник штабу нічого не відповів. Коли Грицько підвів до його очі, то побачив, що він спить, схилившись на кулак із зібганими картами.

Тоді Грицько тихенько пригасив світло, просунувся навшпиньках у куток і там ліг. Але йому не спалось. Він гадав про те, який гарний та спо-

кійний начальник штабу, який розумний він, і як би йому, Грицькові, таким зроби́тись. Часом йому здавалось, що це можливо, й тоді тіло його мліло від тепла; проте він лякався, що не виросте такий великий і кремезний, як начальник штабу. Тоді йому ставало тоскно й холодно.

Удар на дзвіниці трохи втишив його міркування. Він став лічити години.

— Чотири... сім... одинадцять...

Після дванадцяти він хотів був знову взятися до думок, але вдарило тринадцять і чотирнадцять. Бігло й далі безнастанно, і кожен удар заливав Грицькові душу новим жахом. Він прожогом кинувся до начальника штабу й зашарпав його руку:

— На дзвінниці б'є, на дзвінниці б'є! — гукав він, захлинаючись.

Начальник штабу прокинувся і прислухався.

— Таки б'є, — промовив він: — біжи на кухню та принеси мені хліба.

Грицько миттю повернувся з шматком; начальник штабу почав жувати.

— Б'є, — несміливо завважив Грицько.

— Добрий дзвін, гучний, — одмовив начальник штабу, докінчивши шматок: — дай мені рушницю й сам візьми.

Вийшли з хати.

— Ой, — гукнув Грицько.

Червоні відлиски пожежі запалили їм обличчя, і дзвін затопив їм вуха своїми мідяними зойками. Горіло за кілька кварталів.

Похапцем вискочив на ганок редактор із аркушами в руках.

— Я закінчив! — гукнув він; — ходімо в хату, я прочитаю!

— Це ми зробимо після того, як згорить будинок, — відповів начальник штабу.

— Де горить? — здивувався редактор.

Начальник штабу пішов до пожежі; за ним посунув Грицько з редактором, який гадав, що будинок горить не до речі.

Там метушився командант міста.

— Ось, маєте, — розтурбовано сказав він начальникові штабу; — горить! Але я маю стільки клопотів, що не було часу потурбуватися про пожежну команду... Вона й розбіглася! Я ж не можу її зібрати зараз! Ні, казав же я вам, що нам треба ще й цивільного комісара!

— Нам іще багато дечого потрібно, — відповів начальник штабу.

Але його слова не розрадили команданта міста. Думка, що його командування заплямоване таким лихом, дряпала його, й він кляв себе та пожежних, що розбіглися.

Будівля горіла неймовірно швидко. Кілька тижнів не було дощу, й полум'я аж свистіло по висохлому дереву. Вже шурхнула додолю покрівля, й навколо розкотилися запалені головешки. Звідусіль сунулись люди, купчилися, гукали й верещали. Хтось плакав.

— Люди помирають гущіше, ніж горять будинки, — сказав начальник штабу: — тим то їхня смерть, здається, не така цікава, як пожежа.

Він нахилився і прикурив од головешки, що палахкотіла біля його ніг.

Коли полум'я почало злягати, начальник штабу звернувся до свого ординарця:

— Ходім, Грицьку! Не варт дивитися на пожежу до кінця, бо вкінці кожної пожежі лишається тільки попіл.

Грицько пішов за ним, похиливши голову. Він був тепер певний, що ніколи не вмітиме промовляти такі розумні слова, як начальник штабу.

Редактор же стояв нерухомий коло догорілого будинку. Пишне кострище, що лизало хмари своїми язиками, зачудувало його було. А тепер, коли вогонь безсило плазував по землі, редакторська душа бгалася з жалю за минулою величчю палахкотіння.

Він почував, що згасає з вогнем разом, що морок і холод насуваються на його, як і на місто.

Люди розходились і покидали над купою жару самотнього редактора, похилого від болю за згасання. Коли ж став никнути й жар, редактор тремтячою рукою добув із кишені свою статтю й кинув її на попілище.

Полум'я шпарко спалахнуло на мить і вмерло разом із блиском, що забував у редакторських очах.

1920.

З М І С Т

	стор.
Передмова .	3
Сонце сходить .	8
Третя революція	20
Син . . .	60
Проблема хліба . . .	87
Собака	101
В епідемічному бараці	115
Повстанці .	144

